

De meerwaarde van prentenboeken in communicatie over de dood met jonge kinderen

*The added value of picturebooks in communication
about death with young children*

Floortje Schuurmans

S4630246

Radboud Universiteit, Faculteit der Letteren

Afstudeerscriptie Communicatie- en Informatiewetenschappen

Eerste beoordelaar: Dr. L.M.C. Faro

Tweede beoordelaar: Dr. L.B.E. van Hal

26-01-2021

Voorwoord

Voor u ligt mijn afstudeerscriptie voor de Master Communicatie en Beïnvloeding. Van september 2020 tot en met januari 2021 ben ik bezig geweest met dit scriptietraject. Ik kijk terug op een uitdagende, maar ook leerzame periode. Zo heb ik niet alleen veel geleerd over communicatie, kinderen en prentenboeken, maar ook over mijn valkuilen en kwaliteiten. Bovenal heeft het mij doen inzien hoe belangrijk het is om rust te bewaren en vertrouwen te hebben. Mijn begeleider, Laurie Faro, heeft mij dit regelmatig op het hart gedrukt. Daarnaast was zij altijd bereid om mee te denken en feedback te geven. Bij dezen wil ik haar bedanken voor de ondersteuning en betrokkenheid. Tevens wil ik Silvia van Hulst, directrice van Montessorischool Montijn, bedanken voor haar enthousiasme over dit onderzoek en haar bereidheid om hieraan mee te werken. Ook mijn ouders en vriendinnen stonden altijd voor mij klaar om mij advies en motivatie te geven. Tot slot wil ik mijn vriend Mick in het bijzonder bedanken. Zijn opbeurende woorden en wijze raad hebben mij geholpen om deze scriptie tot een goed einde te brengen. Ik ben benieuwd wat de toekomst voor mij in petto heeft.

Floortje Schuurmans

Nijmegen, 26 januari 2021

Samenvatting

In het huidige onderzoek is, aan de hand van een prentenboek waarin de dood centraal staat, geëxploreerd in hoeverre een interactie tussen tekst en beeld jonge kinderen kon stimuleren om over het concept ‘dood’ te praten. Prentenboeken zouden door de interactie tussen deze twee communicatiesystemen namelijk toegankelijke communicatiemiddelen zijn voor jonge lezers (Kwant, 2011; Nikolajeva & Scott, 2000; Sipe, 1998). Tevens zou het (voor)lezen van prentenboeken bij kunnen dragen aan de sociale en emotionele ontwikkeling van kinderen (Das et al., 2018; Kwant, 2011).

Dit is onderzocht aan de hand van een analyse van data verkregen uit semigestructureerde interviews met 12 kinderen van zeven en acht jaar oud, die op Montessorischool Montijn in Beuningen (Gld) zaten. Tijdens het voorlezen van het prentenboek en het bekijken van de illustraties is de onderzoeker met de kinderen in gesprek gegaan over het verhaal, om te kijken of zij aan de hand van het prentenboek over hun begrip van en associaties bij de dood konden praten. Tevens zijn de kinderen voor en na het lezen uitgenodigd om de dood te tekenen, omdat jonge kinderen zich soms beter zouden kunnen uiten door middel van creatieve handelingen (Bonoti, Leonardi & Mastora, 2013).

De belangrijkste bevinding was dat het prentenboek leek te zorgen voor een afname in terughoudendheid om over de dood te praten. Als mogelijke oorzaken worden het voorlezen, de versterkende interactie tussen tekst en beeld, en de gelegenheid om door te vragen over gebeurtenissen in het verhaal genoemd (Scott, 2005; Arizpe & Styles, 2003; Kwant, 2011; Sipe, 1998). Aan de hand van het prentenboek brachten kinderen de dood onder woorden als iets dat levende wezens overkomt en gepaard gaat met een afbraak van het lichamelijk functioneren. Daarnaast werd duidelijk dat zij de dood voornamelijk associeerden met verdriet, afscheidsrituelen, het hiernamaals en gevoelens van ongemak.

Keywords: communicatie over de dood, communicatie met kinderen, begrip van de dood, associaties bij de dood, tekenen, interactie tekst en beeld, visuele geletterdheid, prentenboeken

Aanleiding

Men lijkt over het algemeen niet graag over de dood te praten met kinderen (Galende, 2015; Cox, Garrett & Graham, 2004-2005; Kummerling-Meibauer, 2015). “Het [de dood, *FS*] is negatief, onsmakelijk. Doden worden gekist, geglansd, bedekt en gecamoufleerd met bloemen en geuren zo sterk dat we er haast niet omheen kunnen,” aldus Galende (2015). Ditzelfde ziet Galende (2015) gebeuren wanneer men over de dood praat met kinderen. Zo wordt gezegd dat overleden mensen “in een diepe slaap verkeren” of “op een verre reis zijn.” Kinderen zijn vaak geneigd om alles erg letterlijk te interpreteren, waardoor eufemismen zoals “een diepe slaap” hen verwarren en bijvoorbeeld angstig kunnen maken om te gaan slapen, omdat dit vervolgens geassocieerd wordt met doodgaan (von Drasek, 2016; Cox, Garrett, Graham, 2004-2005; Lee, Lee & Moon, 2009). Deze angst en onzekerheid kunnen resulteren in een terughoudendheid om over de dood te praten, wat begripsvorming van de dood belemmert (Cotton & Range, 1990). Het lijkt daarom belangrijk dat er in concrete, ondubbelzinnige termen over de dood gesproken wordt met kinderen (Slaughter, 2005; Higgins, 1999; Cotton & Range, 1990).

Uit onderzoek naar educatie over de dood in het primaire onderwijs in zowel Spanje (Galende, 2015) als Korea (Lee, Lee & Moon, 2009) blijkt echter dat volwassenen vaak niet weten hoe ze dit beladen onderwerp het beste aan kunnen kaarten bij jonge kinderen. De desbetreffende volwassenen zochten middelen die discussies over het concept ‘dood’ toegankelijker kunnen maken voor kinderen (Galende, 2015; Lee, Lee & Moon, 2009). Stylianou en Zembylas (2018) stellen daarom dat er in communicatie over de dood met kinderen een uitdaging zit in het vinden van de juiste pedagogische aanpak.

Wellicht kunnen prentenboeken het benodigde handvat bieden. Prentenboeken combineren twee communicatiesystemen om een verhaal te vertellen: het verbaal systeem (tekst) en het visueel systeem (illustraties) (Kwant, 2011). Doordat de illustraties in prentenboeken meestal nagenoeg hetzelfde verhaal ‘vertellen’, kunnen ook heel jonge kinderen die nog niet kunnen lezen prentenboeken begrijpen (Nikolajeva & Scott, 2000). Daarnaast trekken illustraties de aandacht en moedigen ze de jonge lezer aan om de pagina’s nauwkeuriger te bestuderen op details. Deze details geven soms aspecten weer die niet (volledig) uitgedrukt kunnen worden in de tekst, zoals de blik van de karakters (Wiseman, 2012; Arizpe & Styles, 2003). Op deze manier kunnen de twee communicatiesystemen elkaars ‘gaps’ aan informatie invullen. Sipe (1998) spreekt daarom van *synergy* tussen tekst en illustraties in prentenboeken. *Synergy* wordt in deze context gedefinieerd als het idee dat verbale en visuele teksten samen

een sterker effect hebben dan los van elkaar (Sipe, 1998). Deze versterkende interactie leidt indirect tot een diepere verwerking van het verhaal. Hierdoor kunnen kinderen nieuwe kennis opdoen van thema's die behandeld worden in het prentenboek (Arizpe & Styles, 2003).

Een prentenboek is niet alleen leerzaam, maar kan tevens ondersteunend zijn in het bespreken van heftige onderwerpen. Dit komt doordat het lezen van een prentenboek vaak een gezamenlijke activiteit is, waarbij een volwassene de tekst voorleest terwijl het kind de illustraties bekijkt. De volwassene is in dezen een soort mediator tussen de tekst en het kind, die de boodschap op een genuanceerde manier over kan brengen (Scott, 2005). Op die manier kunnen prentenboeken tevens bijdragen aan de sociale en emotionele ontwikkeling van kinderen (Kwant, 2011). In steeds meer prentenboeken staan dan ook taboeonderwerpen zoals oorlog, kindermishandeling en de dood centraal (Handy, 2017; Kummerling-Meibauer, 2015). Typerend voor zulke 'crisisliteratuur' is een melancholische sfeer en open eind, welke de lezer aansporen om zelf te reflecteren op de onderliggende betekenissen van het verhaal (Kummerling-Meibauer, 2015).

Prentenboeken over de dood worden momenteel al succesvol ingezet als middel om kinderen voor te bereiden op de dood en het daaropvolgende rouwverwerkingsproces (Handy, 2017; Von Drasek, 2016; Wiseman, 2012; Cox, Garrett & Graham, 2004-2005). Gezien de behoefte aan meer onderzoek naar de juiste wijze om over de dood te praten met kinderen, moet nagegaan worden of prentenboeken over de dood ook hierin meerwaarde kunnen hebben (Wiseman, 2012; Lee, Lee & Moon, 2009; Stylianou en Zembylas, 2018).

De werking van prentenboeken

Zoals eerder al werd gesteld, vertellen de tekst en illustraties in een prentenboek meestal nagenoeg hetzelfde verhaal. Nikolajeva & Scott (2000) definiëren dit als een symmetrische interactie tussen het verbaal en het visueel systeem. De lezer kan hierbij een passieve houding aannemen, omdat de informatie die door de communicatiesystemen verstrekt wordt dichtbij elkaar ligt. Betrokkenheid van de lezer neemt echter toe naarmate er meer *gaps* aan informatie tussen tekst en beeld zitten. In dat geval moet de lezer beide communicatiesystemen raadplegen om het verhaal volledig te kunnen begrijpen. Een voorbeeld is wanneer uit de illustraties opgemaakt kan worden dat een personage verdrietig is, maar tekstuele ondersteuning nodig zijn om te verduidelijken of dit komt doordat het personage diep teleurgesteld of heel erg ongerust is (Kwant, 2011). In zulke situaties treedt er een versterkende interactie tussen tekst en beeld op (Sipe, 1998). Arizpe en Styles (2003) hebben dan ook waargenomen dat de ogen

van kinderen tijdens het lezen van een prentenboek continu afwisselden tussen tekst en illustraties.

Bij een versterkende interactie moet de lezer dus de illustraties kunnen interpreteren. Volgens Messaris (1994) gaat visuele geletterdheid, ofwel interpretatie van illustraties, dan ook niet gepaard met leeftijd of achtergrondkennis. Dat kinderen betekenis kunnen geven aan illustraties, blijkt ook uit onderzoek van Walsh (2003). Zij vond dat kinderen op drie verschillende manieren op illustraties reageren: met *labelling responses*, *observation responses* en *comments*. *Labelling responses* zijn reacties waarin de kinderen bepaalde onderdelen van de illustraties benoemen of identificeren, zoals: “Daar is een paard.” *Observation responses* zijn reacties waarin de kinderen nog meer details en informatie geven, zoals: “Het paard drinkt water omdat ze dorst heeft.” Tenslotte kunnen ze hier nog *comments* aan toevoegen, die laten zien dat de kinderen de informatie uit de illustratie terugkoppelde naar hun eigen leven, zoals: “Mijn moeder vindt dat ik meer water moet drinken” (Walsh, 2003). Walsh (2003) schrijft dat dergelijke reacties wijzen op een hoge mate van betrokkenheid bij de illustraties.

Meerdere onderzoekers stellen dat hoe meer kinderen geëngageerd zijn door de illustraties, des te meer impact ze hebben (Aggleton, 2017; Arizpe & Styles, 2003; Kwant, 2011). Arizpe en Styles (2003) vonden bijvoorbeeld dat de kinderen uit hun onderzoeksgroep, aan de hand van illustraties uit prentenboeken, over hun eigen ervaringen met soortgelijke situaties begonnen te praten. De onderzoekers verklaren dat in het proces van betekenis geven aan een illustratie, een beroep wordt gedaan op het eigen referentiekader. Hierdoor wordt nieuwe informatie geïntegreerd met bestaande kennis. Tevens worden gedurende dit proces verbeelding, fantasie, herinnering en nieuwsgierigheid in werking gesteld. Zo kunnen kinderen uiteindelijk diepzinnige uitspraken doen over thema's waar ze voorheen wellicht nog nooit over nagedacht hadden (Arizpe & Styles, 2003). Kwant (2011) beweert dat via ditzelfde mechanisme emoties manifest kunnen worden door illustraties. Gezien de diepere verwerking die illustraties schijnbaar in gang kunnen zetten, stellen velen dat deze belangrijker zijn in het proces van betekenis geven aan een verhaal dan tekst (o.a. Sipe, 1998; Wiseman, 2012; Messaris, 1994).

De verwachting is daarom dat wanneer er in een prentenboek over de dood een versterkende interactie tussen tekst en beeld optreedt, deze de kinderen stimuleert om de illustraties nauwkeurig te bestuderen. Deze zouden hen vervolgens in staat stellen om open over de dood te communiceren.

Het begrip van de dood bij kinderen

Eén van de redenen waarom men terughoudend is om open over de dood te spreken met jonge kinderen, is vanwege de veronderstelling dat zij onvoldoende begrip van en interesse in de dood hebben (Galende, 2015; Lee, Lee & Moon, 2009). Uit onderzoek blijkt dat kinderen vanaf ongeveer hun derde of vierde al weten dat de dood gelijk staat aan verlies, aldus von Drasek (2016). De mate waarin kinderen begrip van de dood hebben wordt over het algemeen dus onderschat. Wel verschilt per leeftijdscategorie hoe vergevorderd dit begrip is.

Om hier grofweg een indicatie van te kunnen geven, wordt binnen de thanatologie (de wetenschap over de dood) vaak een onderscheid gemaakt tussen vijf verschillende sub componenten van doodsbegrip. Slaughter en Griffiths (2007) beweren dat kinderen zich vanaf ongeveer hun vijfde tot hun tiende levensjaar geleidelijk alle vijf aspecten eigen maken, waardoor hun begrip van de dood langzaamaan vollediger wordt. Slaughter (2005) noemt de periode voorafgaand aan dit proces de pre-operationele fase. Deze fase kenmerkt zich door het idee van de dood als een tijdelijke staat. In de tweede fase, bekend als de concreet operationele fase, ontdekken kinderen de eerste drie aspecten. Dit zijn ‘onomkeerbaarheid’, ofwel, het begrip dat de dood een permanente staat is; ‘onvermijdelijkheid’: het begrip dat alle levende wezens uiteindelijk zullen sterven en ‘toepasselijkheid’: het begrip dat alleen levende wezens kunnen sterven. Pas in de formeel operationele fase, wanneer kinderen een jaar of tien zijn, worden de aspecten ‘stilstand’ en ‘causaliteit’ eigen gemaakt. Dit houdt in dat het verband tussen het stoppen van het lichamelijke functioneren en de dood duidelijk wordt (Slaughter & Griffiths, 2007; Longbottom & Slaughter, 2018). In deze fase zou het abstract redeneervermogen van kinderen pas voldoende ontwikkeld zijn om deze complexe sub componenten eigen te maken (Bonoti, Leonardi & Mastora, 2013; Slaughter, 2005; Slaughter & Griffiths, 2007; von Drasek, 2016).

Toch blijkt begrip van de dood zich in de praktijk niet per se lineair te ontwikkelen. Zo vonden Lee, Lee en Moon (2009) dat de vijfjarigen in hun onderzoek juist hoger scoorden op begrip van causaliteit dan op onomkeerbaarheid en onvermijdelijkheid. Tevens lijken naast cognitieve ontwikkeling ook culturele factoren, blootstelling aan media en persoonlijke doodservaringen te beïnvloeden hoe kinderen het concept ‘dood’ onder woorden brengen (Kenyon, 2001). Bonoti, Leonardi en Mastora (2013) suggereerden bijvoorbeeld dat kinderen met doodservaringen relatief vroeg de sub componenten ‘onomkeerbaarheid’, ‘causaliteit’ en ‘stilstand’ eigen maakten, omdat zij de fysieke realiteit van de dood beter konden bevatten.

Hoe dan ook kan men niet zomaar uitgaan van de theorie van Slaughter en Griffiths (2007) over de acquisitie van doodsbegrip. Slaughter (2005) stelt daarom dat eenieder die over

het concept 'dood' wil praten met kinderen, eerst zelf na moet gaan in hoeverre de desbetreffende kinderen begrip hebben van de dood. Zo wordt de manier waarop zij het concept 'dood' onder woorden brengen in de juiste context geplaatst, en kan de rest van het gesprek hierop afgestemd worden. Mogelijk kan dit gedaan worden aan de hand van een prentenboek waarin de dood centraal staat. Eerder werden poppen, sprookjes en vignetten al gebruikt om inzicht te verkrijgen in het begrip van de dood van kinderen (Kenyon, 2001). Hoewel dit volgens Kenyon (2001) niet altijd solide methoden bleken om begrip van de dood bij kinderen te meten, gaven ze wel inzicht in de manier waarop kinderen over de dood praten en, dus, hoe volwassenen dit onderwerp het beste bespreekbaar kunnen maken. In het huidige onderzoek zal daarom eerst verkend worden in hoeverre een prentenboek over de dood kinderen in staat stelt om over hun begrip van de dood te praten.

Associaties bij de dood

Open communicatie over de dood impliceert meer dan alleen het behandelen van de biologische feiten; kinderen moeten ook de ruimte krijgen om de verschillende associaties die dit onderwerp bij hen oproept op een rijtje te zetten. Eerdere onderzoeken hanteerden vaak een combinatie van methoden om een beeld te krijgen van de ideeën en gevoelens die kinderen hebben bij de dood. Er werden semigestructureerde of gestructureerde interviews gehouden, en daarnaast werden kinderen gestimuleerd om hun gedachten op te schrijven of te tekenen (Tamm & Granqvist, 1995). Het idee hierachter was dat kinderen soms moeite hebben met het formuleren van hun gevoelens, waardoor gebruik van uitsluitend verbale discussies minder gedetailleerde data op zou leveren (Bonoti, Leonardi & Mastora, 2013). Tekeningen worden dan ook genoemd als de meest beproefde methode voor het evalueren van ideeën van kinderen bij de dood. De mogelijkheid om te tekenen zou kinderen op hun gemak stellen, omdat hierbij minder sociale vaardigheden van hen verwacht worden en zo de druk van het gesprek af zou nemen (Bonoti, Leonardi & Mastora, 2013).

Tamm en Granqvist (1995) ontwikkelden daarom een theoretisch model om het analyseren van tekeningen over de dood te vereenvoudigen. Dit model kent drie verschillende categorieën:

- de 'biologische dood', waarop de dood wordt weergegeven als een gewelddadige gebeurtenis, een momentopname, of een staat, zoals een begrafenis scene, een persoon in een kist of een begraafplaats;

- de ‘psychologische dood’, waarop de emoties worden weergegeven die over het algemeen geassocieerd worden met de dood, of de mentale beelden die deze emoties oproepen;
- de ‘metafysische dood’, waarop religieuze of metafysische aan de dood gerelateerde thema’s worden weergegeven. Voorbeelden hiervan zijn tekeningen die te maken hebben met bijna-dood ervaringen, het mysterie van de dood, het hiernamaals en personifiëring.

Door te kijken welk van deze categorieën het vaakst gerepresenteerd werd op de tekeningen, hebben onderzoekers al inzicht verkregen in de opvattingen bij de dood van kinderen uit onder andere Griekenland, China en Spanje (Bonoti, Leonardi & Mastora, 2013; Yang & Chen, 2002; Vázquez-Sánchez et al., 2018). Zo werd duidelijk dat kinderen de dood associëren met onder meer afscheidsrituelen, geweld, het hiernamaals, angst en verdriet. Tevens bleken associaties bij de dood afhankelijk te zijn van sociaal-culturele context en het wel of niet hebben van ervaring met de dood (Bonoti, Leonardi & Mastora, 2013; Wenestam & Wass in Yang & Chen, 2002).

Voor zover bij de onderzoeker bekend, zijn tot op heden nog geen interviews over associaties bij de dood gehouden aan de hand van prentenboeken. Dit is opvallend, omdat Arizpe en Styles (2003) vonden dat kinderen tijdens het lezen van prentenboeken hun gevoelens uitten over een breed scala aan onderwerpen. Ten behoeve van open communicatie over de dood, is het belangrijk dat kinderen aangemoedigd worden om zich ook verbaal uit te laten over dit onderwerp. Daarom zal in het huidige onderzoek geëxploreerd worden in hoeverre kinderen dit kunnen doen door representaties van de dood in een prentenboek voorgelegd te krijgen. Tekeningen zullen worden gebruikt als een additionele methode van dataverzameling. Immers, dit is een gedegen methode gebleken om associaties bij de dood in kaart te brengen. Door de bevindingen van de interviews te vergelijken met die van de tekeningen, kan beter beoordeeld worden of naar aanleiding van het prentenboek open communicatie heeft plaatsgevonden.

Centrale vraag

Een incompleet doodsbegrip lijkt samen te gaan met veel verwarring en onzekerheid (Slaughter & Griffiths, 2007). Daarnaast wijst onderzoek uit dat kinderen die geen informatie of educatie over de dood krijgen, eerder trauma’s overhouden aan het overlijden van een dierbare (Lee, Lee & Moon, 2009). Het lijkt dus belangrijk om open over de dood te praten met jonge kinderen en zo begripsvorming te bevorderen.

Prentenboeken over de dood zijn al van meerwaarde gebleken in ‘bibliotherapie’: het gebruik van literatuur voor therapeutische doeleinden. Ze ondersteunen kinderen bij hun rouwproces na verlies van een dierbare, door via verhalen onder andere voorbeelden van coping strategieën te bieden (von Drasek, 2016). Daarom is het beoogde doel van dit onderzoek om erachter te komen of aan de hand van een dergelijk prentenboek, tevens zinvolle gesprekken over de dood gevoerd kunnen worden met kinderen van zeven en acht jaar oud. In dit verband zijn de volgende onderzoeksvraag en deelvragen geformuleerd: "In hoeverre stelt een interactie van tekst en beeld jonge kinderen in staat om open over de dood te praten?"

1. *Hoe brengen kinderen ‘de dood’ onder woorden tijdens het lezen van een prentenboek over de dood?*
2. *Welke associaties hebben jonge kinderen bij ‘de dood’ tijdens en na het lezen van een prentenboek over de dood?*

Dit onderzoek biedt een relevante toevoeging aan wetenschappelijke literatuur over het begrip van de dood bij kinderen, educatie over de dood en de inzet van prentenboeken in een educatieve context. Bovendien draagt het bij aan het doorbreken van het klaarblijkelijke taboe omtrent dit onderwerp.

Onderzoeksmethode

Onderzoek doen met kinderen is een uitdagende taak, omdat kinderen een kwetsbare groep zijn (Randall, Anderson & Taylor, 2016). Het is belangrijk dat de onderzoeker zich hiervan bewust is en dat deze op een andere manier met de kinderen omgaat dan met jongeren en volwassenen (Dedding et al., 2013). ‘Dit betekent dat onderzoeksmethoden steeds moeten aansluiten bij de mogelijkheden, de kennis, het begrip en de interesse van kinderen en jongeren waarmee samengewerkt wordt,’ aldus Dedding et al. (2013). ‘Samenwerken’ is hierin een kernwoord. De consensus in ethische discussies over onderzoeken met kinderen lijkt dat er een gelijkwaardige verstandhouding moet zijn tussen kinderen en volwassenen in deze situaties. Dit kan worden bereikt worden door het kind de mogelijkheid te bieden tot betekenisvolle participatie in het onderzoek. Dit houdt in dat het kind meer doet dan alleen ‘deelnemen’ of ‘aanwezig zijn’; er moet sprake zijn van een dialoog (Dedding et al., 2013). Daarom is in dit onderzoek gebruik gemaakt van onderzoeksmethoden waarin betekenisvolle participatie centraal stond.

Instrumentatie

Semigestructureerd interview

Een kwalitatief onderzoeksdesign leent zich het beste voor het in kaart brengen van menselijke gedragingen en interactie met hun omgeving (Brinkmann & Kvale, 2015 (3d edition)). Gezien dit een exploratief onderzoek betrof, met als doel om in kaart te brengen hoe kinderen reageren op een prentenboek over de dood, was dit de meest geschikte optie. Specifiek zijn bovengenoemde onderzoeksvraag en deelvragen beantwoord aan de hand van individuele, semigestructureerde interviews.

Er is gekozen voor één-op-één sessies, omdat de dood vaak gezien wordt als een beladen onderwerp. Gallagher (2009) suggereert om kinderen bij interviews over gevoelige onderwerpen veel privacy te bieden, door zo min mogelijk anderen erbij te betrekken. Tevens konden subtiele signalen van ongemak sneller herkend worden. Vervolgens kon de onderzoeker bijvoorbeeld besluiten om een pauze in te lassen. Dit was bevorderlijk voor een veilige omgeving. Een derde en laatste belangrijk voordeel was dat de vraagstelling afgestemd kon worden op de individuele behoeften van de kinderen, waardoor het voor eenieder begrijpelijk was (Gallagher, 2009).

De topiclijst voor de interviews is opgenomen in bijlage G. De interviews zijn afgenomen tijdens het voorlezen van het voor dit onderzoek geselecteerde prentenboek. Voorbeeldvragen zijn: “Hoe vind je dat de Dood eruitziet?”, “wat zie je gebeuren op dit plaatje?”, “waarom denk je dat de Eend en de Dood dit doen?”, “heb jij je ook wel eens zo gevoeld?” Op basis van de antwoorden is bepaald in hoeverre kinderen aan de hand van het prentenboek in staat waren om open over de dood te spreken.

De onderzoeker heeft de audio opnames zelf getranscribeerd en gecodeerd. De begeleider van de onderzoeker heeft de coderingen gecontroleerd, ten behoeve van interne validiteit. Daarna heeft de onderzoeker de transcripten thematisch geïnterpreteerd. Dit laatste is gedaan volgens de zes fasen van thematische analyse, zoals omschreven door Braun & Clarke (2006): *familiarizing yourself with your data*, *generating initial codes*, *searching for themes*, *reviewing themes*, *defining and naming themes* en *producing the report*.

Tekeningen

Tevens zijn tekeningen gebruikt als methode van dataverzameling. De kinderen zijn voor en na het lezen van het prentenboek gestimuleerd om een tekening te maken. Vooraf zijn de kinderen gevraagd om te tekenen waar zij aan dachten als ze het woord ‘dood’ hoorden. Dit had een tweeledig doel. Ten eerste boden tekeningen de kans om op een laagdrempelige manier het onderwerp te introduceren. Ten tweede gaf het de onderzoeker meer inzicht in de initiële associaties die de kinderen hadden bij de dood. Ze mochten tijdens het tekenen hun werk toelichten en over hun eigen ervaringen met de dood vertellen.

Na het lezen van het prentenboek zijn de kinderen gevraagd om te tekenen hoe ‘de dood’ eruitziet. Het idee hierachter was dat dit kinderen op hun gemak zou stellen, wat zou resulteren in gedetailleerde data over associaties bij de dood die het prentenboek had opgeroepen (Bonoti, Leonardi & Mastora, 2013). De bevindingen van de tekeningen zijn vergeleken met die uit de interviews, om te beoordelen of kinderen tijdens het lezen van het prentenboek evengoed hun associaties bij de dood over konden brengen als tijdens het tekenen. De tekeningen zijn geanalyseerd en geordend op basis van representaties van de ‘biologische dood’, ‘psychologische dood’ en ‘metafysische dood’ (Tamm & Granqvist, 1995).

Prentenboek

Het prentenboek “*De Eend, de Dood en de Tulp*” van Wolf Erlbruch (2007) diende als onderzoeksinstrument. Dit prentenboek gaat over de laatste dagen uit het leven van een eend. Het verhaal begint met de Eend, die al een tijdje ‘zo’n gevoel’ had. Ze draait zich om en ziet

een skelet met kleren en schoenen aan. Op de vraag wie hij is en wat hij komt doen, antwoordt het skelet dat hij de Dood is. Hij legt uit dat hij altijd in de buurt is, voor het geval dat de Eend een ongeluk krijgt of ‘de vos komt’. De twee gaan samen naar een vijver, zodat de Eend naar voedsel kan duiken. Daar krijgt de Dood het koud van en hij vraagt of de Eend hem wil warmen. Zo vallen ze in slaap. De volgende ochtend kwaakt de Eend tevreden dat ze niet dood is. Zo raken de Eend en de Dood in gesprek over het leven na de dood. Vervolgens besluiten de Eend en de Dood in een boom te klimmen. Vanuit de boom kunnen ze de vijver zien liggen. De Dood zegt dat de Eend na de dood dan geen heimwee naar de vijver zal krijgen. Weken gaan voorbij, waarin de Eend en de Dood meestal in stilte naast elkaar zitten. Op een dag heeft de Eend het plotseling koud. Even later ligt ze stil op de grond en is ze gestopt met ademen. De Dood legt de Eend op een rivier. Hij legt een tulp op haar lichaam en kijkt hoe ze uit het zicht verdwijnt. De Dood moest even slikken. ‘Maar zo was het leven,’ eindigt het verhaal.

Dit prentenboek is relatief spaarzaam geïllustreerd. Op de laatste twee pagina’s staat een *double page spread*; ze worden verbonden door een lange, getekende rivier. Verder staan er voornamelijk *single-page spreads* in. Op de meeste illustraties worden slechts de hoofdpersonages weergegeven: de Eend en de Dood. De illustraties hebben een neutraal kleurenschema en volledig witte achtergronden. Hoewel ze het verhaal sprekender kunnen maken en meer inzicht kunnen geven in de gevoelens van de karakters, lijkt de nadruk dus op de tekst te liggen. Om inzicht te verkrijgen in de mate waarin de kinderen de illustraties gebruikten om betekenis te geven aan het verhaal, zijn hun reacties op het prentenboek geanalyseerd en gecategoriseerd als ‘reacties op tekst’ en ‘reacties op illustraties’. De reacties op de illustraties van het prentenboek zijn ingedeeld volgens het theoretisch model van Walsh (2003), als *labelling responses*, *observation responses* of *comments*.

Sommigen vinden dit een discutabel prentenboek voor jonge kinderen. Immers, over het algemeen hebben dit soort boeken kleurrijke illustraties, omdat ze op die manier aantrekkelijker zouden zijn voor de doelgroep. Daarnaast is men huiverig over het directe taalgebruik in het prentenboek; één van de hoofdpersonages heet ‘de Dood’ en het overlijden van de Eend wordt niet verpakt in eufemismen of metaforen (Salisbury & Styles, 2012). Dit zijn echter juist redenen waarom dit prentenboek gekozen is als onderzoeksinstrument. Vanwege de rechtdoorzee wijze waarop er met de dood om wordt gegaan, zou het prentenboek in theorie goed aan moeten sluiten op de pragmatische belevingswereld van kinderen (Jackson, 2018). Bovendien is het belangrijk dat de manier waarop de dood gerepresenteerd wordt in de illustraties van het verhaal, correspondeert met de perceptie die jonge kinderen hebben van de dood (Wiseman, 2012). In “*De Eend, de Dood en de Tulp*” lijkt dat het geval. Immers, de dood

wordt in het prentenboek gepersonifieerd. Volgens eerder onderzoek denken kinderen tussen de vijf en negen jaar oud vaak over de dood als zijnde een persoon, die iemand na verloop van tijd ‘wegdraagt’ (Nagy in Jackson, 2018). Tenslotte stimuleren de dialogen tussen de Eend en de Dood de lezer om zelf te filosoferen over de dood (Jackson, 2018). Hierdoor leek het een geschikt boek om open communicatie over de dood te bevorderen.

Participanten

De geïnterviewde kinderen zaten in de groepen 3/4/5 op Montessorischool Montijn in Beuningen, Gelderland. Er kwamen in totaal 22 aanmeldingen, waarvan 19 kinderen uiteindelijk geïnterviewd zijn. De onderzoeksgroep bestond uit tien zevenjarigen (2 meisjes, 8 jongens) en twee achtjarigen (1 meisje, 1 jongen). Omdat anonimiteit in onderzoek met kinderen één van de kernwaarden is (Gallagher, 2009), zijn de namen van de kinderen gefingeerd.

De kinderen moesten 7 of 8 jaar oud zijn, omdat ze zich op deze leeftijd ergens in de concreet operationele fase zouden bevinden. Dit betekent dat hun doodsbegrip nog in ontwikkeling zou zijn (Slaughter & Griffiths, 2007). Het leek daarom een passende fase om het onderwerp ‘de dood’ te introduceren en de kinderen hun eigen ideeën hierover te laten construeren. Geslacht en ervaring met de dood waren niet van belang. Uiteindelijk gaven slechts drie kinderen uit de huidige onderzoeksgroep aan geen directe ervaring met de dood te hebben. ‘Directe ervaring’ wordt gedefinieerd als het bewust meemaken van het overlijden van een familielid of goede vriend(in).

Procedure

Ouders hebben via e-mail een door de onderzoeker opgestelde informatiebrief toegestuurd gekregen. Hierin stond een beknopte omschrijving, het doel en het verloop van het onderzoek opgenomen. Tevens werd toegelicht waar het prentenboek, welke als onderzoeksmateriaal diende, over gaat. Er is benadrukt dat de onderzoeker zich bewust is van de emoties dat een gesprek over de dood met zich mee kan brengen en dat dit in de ogen van de ouder te belastend kan zijn voor zijn/haar kind(eren). Tegelijkertijd is de ouder erop geattendeerd dat praten over de dood ook op kan luchten en kan leiden tot beter begrip van de dood bij hun kind(eren). De ouder is erop gewezen dat deelname vrijwillig is. Door een bijgevoegde toestemmingsverklaring te ondertekenen, konden ouders expliciet goedkeuring verlenen. Zowel het onderzoeksdesign als de informatiebrieven en toestemmingsverklaringen, zijn goedgekeurd door de Ethische Commissie van de faculteit Letteren.

De interviewsessies waren verspreid over een periode van twee weken. Iedere sessie duurde ongeveer een uur. Kinderen zijn door de interviewer vanuit de les individueel apart genomen naar een rustige ruimte in de school. Hier zijn ze eerst geïnformeerd over de reden waarom ze apart zijn genomen. Het onderzoek werd aan hen gepresenteerd als manier om erachter te komen hoe kinderen over het leven en de dood denken. Daarna werden de verwachtingen gesteld: eerst mochten ze een tekening maken, dan werden ze voorgelezen uit het prentenboek en op het einde zouden ze wederom een tekening mogen maken.

Vaak hebben kinderen het gevoel beoordeeld te worden door een volwassene, waardoor ze denken dat ze alles altijd ‘goed’ moeten doen (Dedding et al., 2013). Om de kinderen op hun gemak te stellen, werd benadrukt dat er geen goede of foute antwoorden waren. De onderzoeker heeft hen aangemoedigd om te reageren op de gebeurtenissen in het verhaal en vragen te stellen wanneer deze in hen opkwamen. Het was belangrijk dat de kinderen op basis van deze informatie expliciet toezeiden dat zij deel wilden nemen aan het onderzoek (Gallagher, 2009). Drie kinderen gaven, na uitleg over het onderzoek te hebben gekregen, zelf aan liever niet mee te willen werken. Uit terugkoppeling vanuit de ouders bleek dat deze kinderen het onderwerp en/of het idee van praten met een vreemde te spannend vonden. Voordat over werd gegaan tot het voorlezen van het verhaal, heeft de onderzoeker benadrukt dat de kinderen op ieder moment mochten besluiten om te stoppen (Gallagher, 2009). Geen enkel kind heeft aangegeven vroegtijdig te willen stoppen.

Aan het einde van iedere sessie vond een debriefing plaats. Hierbij kregen kinderen de kans om terug te koppelen, door vragen te beantwoorden als: “Hoe vond je het gaan?” en “Hoe voelde je je tijdens het voorlezen en het tekenen?” Tenslotte heeft de onderzoeker de kinderen erop gewezen dat ze op een later moment nog bij hun leerkracht of ouders terecht konden met eventuele vragen. Ouders hebben na afloop van het onderzoek een digitale brief opgestuurd gekregen, met een uiting van dank voor het verlenen van toestemming. Tevens hebben ze bij deze de mogelijkheid gekregen om contact op te nemen met de onderzoekers bij vragen en/of opmerkingen.

Resultaten

Hieronder wordt eerst globaal een beeld geschetst van de kinderen hun directe ervaringen met de dood. Vervolgens worden de belangrijkste bevindingen van de eerste tekenronde besproken. Dan volgen de resultaten van de semigestructureerde interviews, aan de hand van het prentenboek. Tot slot worden de bevindingen van de tweede tekenronde gepresenteerd.

1. Introductie

Ervaringen met de dood zijn verzameld door de kinderen te laten tekenen over hun gedachten bij de dood. Vervolgens is hen gevraagd naar hun eigen ervaringen met de dood. Sommigen begonnen hier pas tijdens het lezen van het prentenboek over te vertellen.

Alleen Sander (7), Gabriel (7) en Benjamin (7) zeiden nog geen directe ervaring met de dood te hebben gehad. Verder waren alle kinderen wel eens in aanraking geweest met de dood. De meeste ervaringen hadden betrekking op het verliezen van overgroot oma's, over groot opa's en familievrienden. Velen zeiden tevens al eens een dood lichaam te hebben gezien. Vaak ging dit om een dood mens, maar bij een enkeling betrof het een dood huisdier. De meest recente ervaring was die van Lotte (8), drie weken voor het gesprek. Haar overgroot oma was overleden aan COVID-19. Ze had de crematie bijgewoond. Ook de dood van het konijn van Gwenn (7) en de overgroot oma van Vincent (7) waren slechts enkele maanden geleden. Bij de overige kinderen zat er tot maximaal 4 jaar tussen het gesprek en de ervaring.

2. Initiële associaties bij de dood

Zoals eerder omschreven, zijn de kinderen voorafgaand aan het lezen van het prentenboek gestimuleerd om te tekenen waar zij aan dachten als ze het woord 'dood' hoorden.

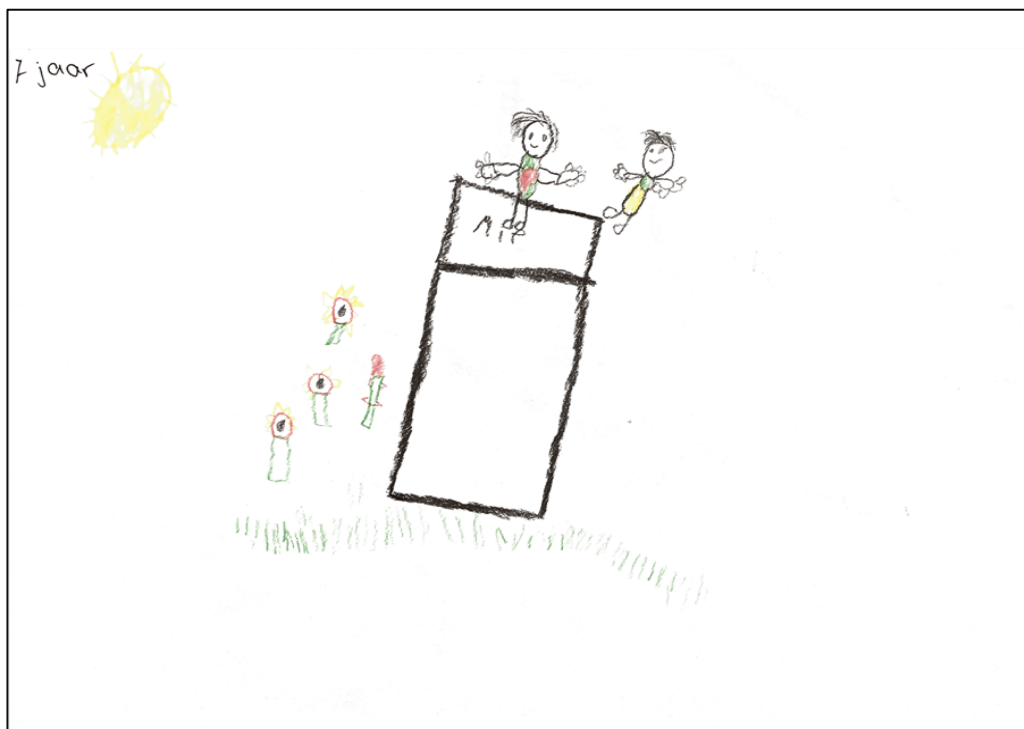
De resultaten staan hieronder, gecategoriseerd op basis van het model van Tamm & Granqvist (1995) als: de 'biologische dood', 'psychologische dood' of 'metafysische dood'. Enkele voorbeelden van tekeningen worden weergegeven. Een overzicht van alle tekeningen is te vinden in bijlage A. Van Gabriel (7) is er geen tekening omdat hij niet wist wat te tekenen. De tekeningen van Stan (7) en Elise (7) zijn niet opgenomen omdat deze irrelevant waren. Tim (7) heeft geen eerste tekening gemaakt, omdat hij het eerste kind is dat geïnterviewd werd en de onderzoeker pas daarna op het idee kwam om de kinderen ook voorafgaand aan het prentenboek te laten tekenen.

2.1 Biologische dood

Op de eerste tekeningen van drie kinderen was de biologische dood te zien. Persoonlijke ervaringen met de dood leken de voornaamste inspiratiebronnen te vormen (tabel 1).

Tabel 1. Toelichtingen bij de tekeningen.

Quotes
1. "Dit is een kist. En dan teken ik hier wat bloemetjes [...] Ik heb het bij een begrafenis gezien. Van mijn overgroot oma" (Vincent, 7).
2. "Omdat ik [...] niet meer weet hoe m'n hond dood [...] lag, maar ik weet nog wel hoe m'n konijn dood lag [...] Teken ik ernaast, uit z'n mondje kwam een beetje rood" (Gwenn, 7).
3. "Ik ben wel een keer bij een begrafenis geweest [...] En ik ben een keer langs een begrafenis gereden. Langs twee begrafenissen een keer" (Benjamin, 7).

Figuur 1: Vincent's (7) tekening van de begrafenis van zijn overgroot oma

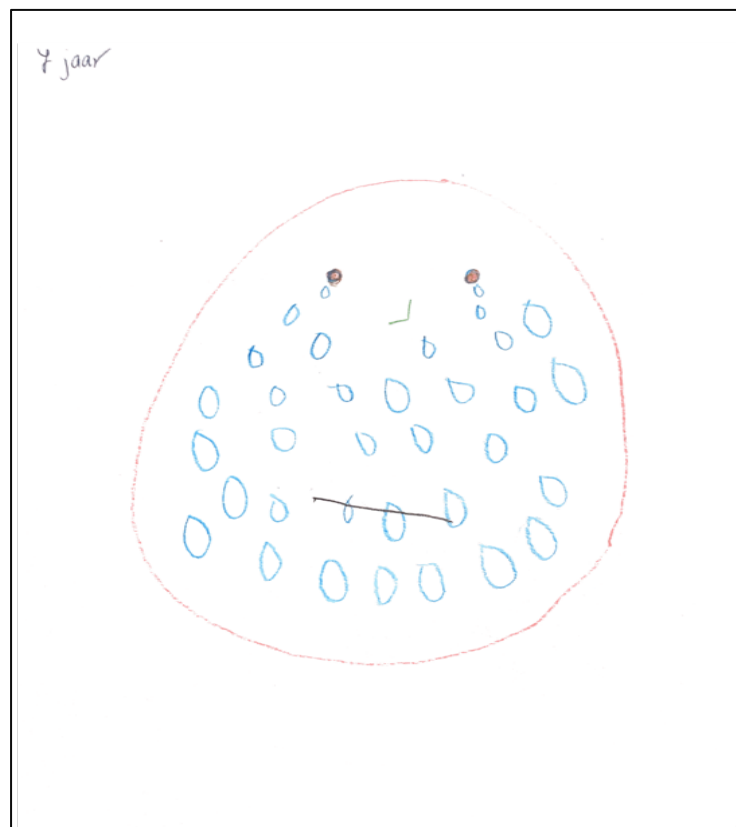
2.2 Psychologische dood

De dood leek echter vaker geassocieerd te worden met emoties. Immers, vier kinderen maakten tekeningen waarop verdriet de hoofdnoot had. Deze kinderen zeiden vaak zelf ook verdrietig te worden als ze aan de dood dachten. Daan (8) en Toby (7) tekenden mentale beelden na die

verdriet bij hen op deden roepen. Beiden werden opnieuw emotioneel tijdens het toelichten van hun tekeningen (tabel 2).

Tabel 2. Toelichtingen bij de tekeningen.

<i>Quotes</i>
1. “Ik teken] m’n opa [...] Toen hij op dat bed in het ziekenhuis lag [...] [Ik] moest heel erg huilen” (Daan, 8).
2. “Ja mezelf die huilt [heb ik getekend] [...] Soms als ik iemand echt zo zie liggen en dan over het woordje dood dan kan het wel echt zijn... Ik ga huilen” (Lotte, 8).
3. “Ik ben nu allemaal druppels aan het maken [...] [Het poppetje moet huilen] omdat ik dat ook best wel vaak heb. Ja niet altijd... Maar best wel vaak” (Sander, 7).
4. “Denk ik gelijk aan [overleden familievriend] [...] Ik ga ‘m tekenen” (Toby, 7).

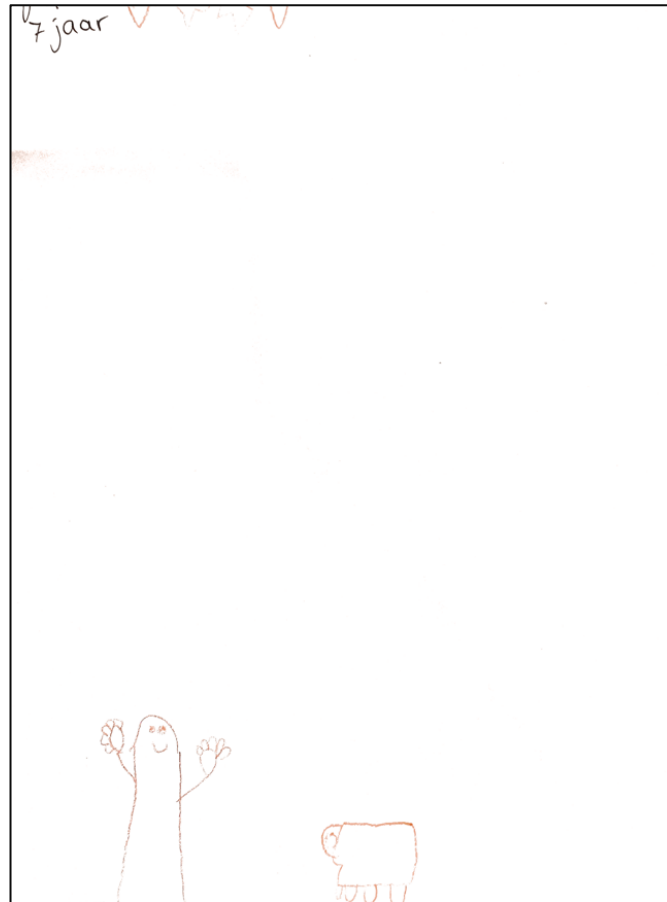

Figuur 2: Sander's tekening van een betraand gezicht

2.3 Metafysische dood

De initiële associaties die de kinderen hadden bij het concept dood waren dus met name biologisch en psychologisch. Er was slechts één tekening waarop de metafysische representatie

van de dood de overhand leek te hebben. Joris (7) tekende de hemel, omdat hij geloofde dat zijn overleden opa en hond sterren waren geworden (figuur 3).

Figuur 3: Joris' (7) tekening van zijn overleden opa en hond onder een sterrenhemel

2.4 Synthese

De kinderen associeerden de dood in eerste instantie dus het vaakste met verdriet. Sommigen verklaarden dat ze verdrietig werden van de dood, omdat het hen deed denken aan overleden dierbaren. Anderen zeiden de dood simpelweg een verdrietig iets te vinden. Doordat verdriet en de onderliggende oorzaken de overhand hadden, werd communicatie over andere aspecten van de dood bemoeilijkt.

3. 'De dood' in woorden

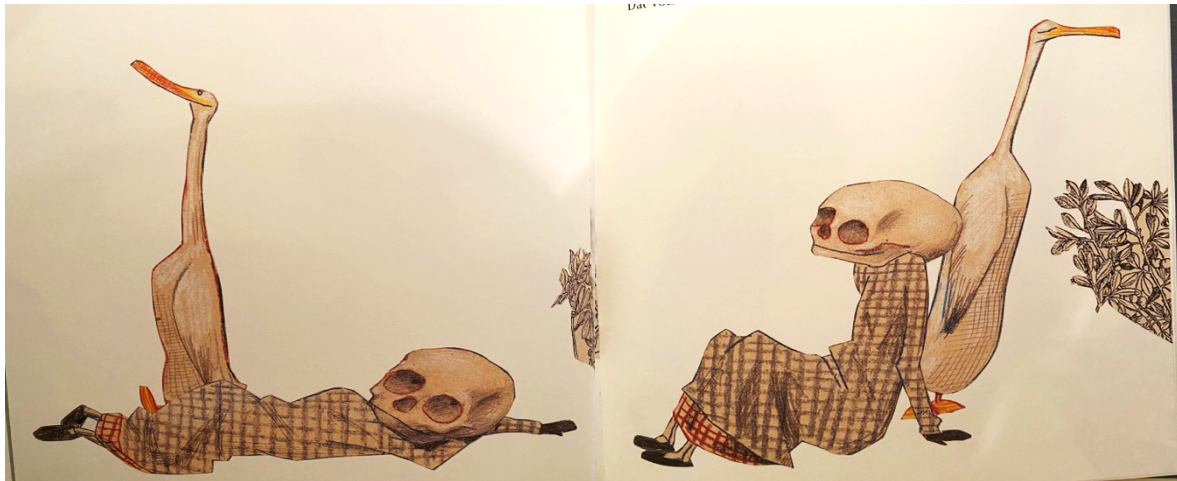
Volgens Slaughter (2005) vormt inzicht in begrip van de dood de basis van effectieve communicatie over de dood met kinderen. Op die manier kunnen de uitspraken die de kinderen

doen over leven en doodgaan, beter in een context geplaatst worden. Ook geeft de manier waarop kinderen de dood onder woorden brengen aan hoe volwassenen met hen over dit onderwerp moeten praten (Kenyon, 2001). Daarom is onderzocht in hoeverre een prentenboek waarin de dood centraal staat, kon dienen als hulpmiddel voor de kinderen om hun begrip van de dood over te brengen.

Begrip van de dood bestaat uit vijf sub componenten: onomkeerbaarheid, onvermijdelijkheid, toepasselijkheid, stilstand en causaliteit (Slaughter & Griffiths, 2007; Longbottom & Slaughter, 2018). De delen uit het verhaal die leidden tot gesprekken over deze sub componenten, staan hieronder uitgelicht. Deze sectie is zoveel mogelijk gestructureerd volgens de chronologische volgorde van het verhaal. Per bladzijde heeft de onderzoeker geprobeerd om op systematische wijze eerst de tekst voor te lezen en te vragen wat de kinderen dachten dat de tekst betekende. Vervolgens zijn de kinderen gevraagd om de illustraties te bekijken. Daarom wordt er in deze sectie onderscheid gemaakt tussen voorbeelden van reacties op de tekst en reacties op de illustraties. Echter, in de praktijk raakten kinderen afgeleid, sloegen ze wel eens uit zichzelf de bladzijden om, en volgden er soms lange gesprekken nadat alleen nog de tekst voorgelezen was. Alle reacties die niet verwezen naar informatie die uit de illustraties gehaald kon worden, zijn daarom tevens gecategoriseerd als zijnde ‘reacties op tekst’. De reacties op de illustraties worden gecategoriseerd volgens het theoretisch model van Walsh (2003), als: *labelling responses*, *observation responses* of *comments*.

3.1 Onvermijdelijkheid en toepasselijkheid

Nadat de Eend en de Dood kennis hebben gemaakt, neemt de Eend hem mee naar de vijver. De Dood krijgt het koud van het zwemmen in de vijver en vraagt de Eend hem te warmen. Zo vallen ze in slaap. Het moment waarop de Eend weer wakker wordt is opgenomen in figuur 4.

De volgende ochtend heel vroeg, werd de Eend als eerste wakker. “Ik ben niet dood!” dacht ze. Ze porde de Dood in zijn zij. “Ik ben niet dood,” kwaakte ze tevreden. De Dood keek op. “Dat doet me plezier,” zei hij. En hij rekte zich uit.

Figuur 4: illustraties en citaat uit *de Eend, de Dood en de tulp* (Erlbruch, 2007).

Er kon ingehaakt worden op de tekst, waarin stond dat de Eend tevreden kwaakte dat ze nog leefde, om met de kinderen te praten over wat doodgaan inhoudt (tabel 3). Zo werd onder andere besproken of de Eend voor altijd kon blijven leven en of alleen eenden doodgaan.

Er werd niet expliciet gereageerd op de bijbehorende illustraties. Een uitzondering was Gwenn's (7) *observation response*. Haar reactie leek echter deels voort te komen uit de tekst (tabel 3). Immers, dat de Eend blij was dat ze niet dood was werd duidelijk uit de tekst, maar dat de Dood ook blij was dat de Eend nog leefde leek opgemaakt te zijn uit de illustraties. Hierop was een glimlachende Dood te zien. Gwenn (7) leek dus zowel de tekst als illustraties te gebruiken om volledig begrip te krijgen van het verhaal (Messaris, 1994; Arizpe & Styles, 2003).

Tabel 3. Reacties van kinderen

<i>Quotes</i>	<i>Reacties op tekst</i>	<i>Reacties op illustraties</i>
1. “[Iemand gaat dood] omdat iemand oud is [...] Als je jong bent [...] dan kan je soms doodgaan in de buik. Want dan [...] krijg je niet genoeg eten soms [...] Maar dat komt echt helemaal niet vaak voor” (Benjamin, 7).	x	
2. “[Ik zie] dat de eend denkt: ‘Ik ben niet dood, ik ben niet dood! [...] En die *wijst op de Dood* is blij dat ze niet dood is” (Gwenn, 7).	x	x

3. “Niet voor altijd [blijven leven] [...] Omdat je dan best wel blijft leven en dan [...] is dat een beetje lang” (Stan, 7).	x
4. “Als je bijvoorbeeld, ik ben super oud en m’n vader en moeder zijn nog jong, en ik dan doodga” (Elise, 7).	x
5. “Nee, iedereen kan doodgaan [...] Maar wel als je boven de 100 bent, behalve Sinterklaas want die gaat nooit dood. Ja, hij gaat wel een keertje dood maar daar is heel weinig kans voor want hij is nu al boven de 100” (Tim, 7).	x
6. “Ja je gaat wel uiteindelijk dood” (Toby, 7).	x
7. “Nee! Veel meer andere dieren [gaan dood] [...] [Alles gaat dood] behalve huizen” (Sander, 7).	x

De consensus was dat levende wezens uiteindelijk dood moeten gaan. Echter leek er slechts beperkt besef te zijn van het feit dat alle levende wezens dood kunnen gaan, ongeacht leeftijd of gezondheidsstatus.

De tekst in het prentenboek leek kinderen dus een handvat te bieden om te communiceren over de onvermijdelijkheid en toepasselijkheid van de dood. De uitspraken van kinderen hierover deden vermoeden dat ze wel wisten dat alleen levende wezens dood kunnen gaan, maar niet dat dit voor alle levende wezens geldt. Dit laatste was opmerkelijk, gezien kinderen van deze leeftijd over het algemeen begrip hebben van het sub component ‘onvermijdelijkheid’ (Slaughter & Griffiths, 2007; Longbottom & Slaughter, 2018).

3.2 Causaliteit

Dat in de tekst stond dat de Eend tevreden kwaakte dat ze niet dood was (figuur 4), diende dus als springplank voor gesprekken over de betekenis van de dood. Een onderwerp dat hierbij tevens aan bod kwam, was wat de dood precies veroorzaakt. Op de illustraties werden geen expliciete reacties gegeven.

Tabel 4. Reacties van kinderen

<i>Quotes</i>	<i>Reacties op tekst</i>	<i>Reacties op illustraties</i>
1. “In je hart zit ook een stofje dat ook zorgt voor je botten. Die jezelf bewegen. Alleen dat hartstukje is dan kapot en dan lig je echt helemaal stil [...] En ongeveer als je tien minuten zo lang blijft stilstaan, dan val je om” (Sander, 7).	x	

2. “[Als je doodgaat] dan is soms misschien iets in je lichaam waardoor je niet meer goed kan ademen ofzo” (Daan, 8).	x
3. “Nou die gaat stilstaan. Die stopt met kloppen. Want zolang je hart blijft kloppen dan leef je” (Lotte, 8).	x
4. “Dan uhm, gaan ze [je longen] niet meer samenwerken. Dat je niet meer kan ademen [...] [En je hart] die gaat opeens steeds langzamer kloppen [...] En zo ga je dan dood worden, als je niks meer samenwerkt (Elise, 7).	x
5. “En als alleen je hart gaat kloppen, dan gaan je hersenen ook stoppen met denken meteen [...] Als je hersenen een BEETJE niet genoeg bloed krijgen, ga je al dood” (Benjamin, 7).	x

Meestal werd naar de afbraak van het lichamelijk functioneren verwezen als belangrijkste oorzaak van de dood. De kinderen stelden dat als het hart stopt met kloppen of als de ademhaling stopt, dit de dood tot gevolg heeft (tabel 4).

Wederom was het dus een gebeurtenis in de tekst die leidde tot betekenisvolle gesprekken over de dood. In de reacties van de kinderen werden correcte verbanden gelegd tussen het lichamelijk functioneren en de dood. Dit is opvallend, gezien kinderen het sub component ‘causaliteit’ in theorie pas in de formeel operationele fase eigen zouden maken (Slaughter & Griffiths, 2007).

3.3 Stilstand

De Eend en de Dood brengen samen nog wat tijd door. Ze hebben diepgaande gesprekken over hoe leven na de dood eruitziet. Op een gegeven moment gaan ze steeds minder vaak naar de vijver toe en zitten ze meestal gewoon in stilte naast elkaar. Plotseling krijgt de Eend het koud en vraagt ze of de Dood haar nu wil warmen. Ze gaat liggen en stopt plotseling met ademen en bewegen (figuur 5).

Zachtjes dwarrelden sneeuwvlokken naar beneden. Er was iets veranderd. De Dood keek naar de Eend. Ze ademde niet meer.

Figuur 5: illustraties en citaat uit *de Eend, de Dood en de tulp* (Erlbruch, 2007).

Hoewel in de tekst wel geïmpliceerd werd dat de Eend gestorven is, werd dit niet nadrukkelijk benoemd. Daarom heeft de onderzoeker aan de kinderen gevraagd wat er met de Eend gebeurd was.

Alleen Tim (7) betrok in zijn antwoord zowel de tekst als de illustratie. Hij merkte met een *labelling response* op dat de Eend stillag met gesloten ogen (te zien op de illustratie) maar ook dat ze niet meer ademde (te lezen in de tekst). Verder leek veruit de meerderheid hun reacties juist enkel op de illustraties te baseren. De meesten gaven soortgelijke *labelling responses* als Tim om uit te leggen dat de Eend overleden was. Tevens gaven sommigen de *comment* dat hun overleden familielid of huisdier er net zo bijlag (tabel 5).

Tabel 5. Reacties van kinderen

<i>Quotes</i>	<i>Reacties op tekst</i>	<i>Reacties op illustraties</i>
1. "Hij is dood [...] Omdat zijn ogen dicht zijn en hij ligt helemaal stil [...] Dan werkt alles niet meer [...] Dan kun je niks meer" (Joris, 7).		x
2. "Omdat dit hetzelfde is als bij m'n konijn. Zo ging het ook bij m'n konijn" (Gwenn, 7).	x	
3. "Ja [oma] lag eigenlijk gewoon zo *beeldt uit hoe je doodligt* in de kist. En lag helemaal stil" (Lotte, 8).		x

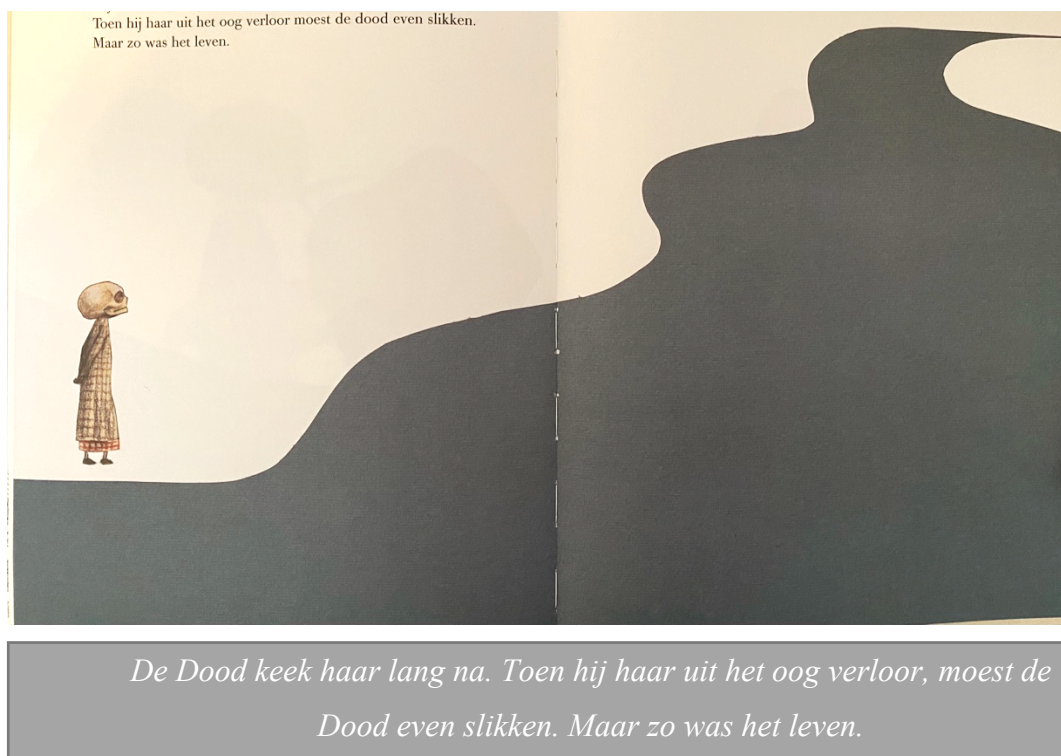
4. “Ziet er ook wel dood bij [...] Omdat ‘ie op de grond ligt en dan heb je vaak wel bloemetje erbij” (Stan, 7).		x
5. “Omdat ze ligt en haar ogen zijn niet meer open en die roos ligt daar [...] En [de Dood] kijkt naar haar en ze zei dat de Eend niet meer ademt en als je niet meer ademt ben je vooral dood” (Tim, 7).	x	x
6. “Omdat ze geeft geen adem meer, dat betekent dat ze dood is. Als je geen adem meer geeft [...] kan je nooit meer leven. Als je vijf minuten echt geen adem meer geeft ben je dood” (Toby, 7).	x	

Het levenloze lichaam van de Eend, te zien op de illustratie, stimuleerde de kinderen dus om te praten over de impact die de dood heeft op het lichaam. De reacties wezen op begrip van de dood als staat van stilstand, waardoor onder andere zien, bewegen en ademen onmogelijk worden.

Hoewel de vraag van de onderzoeker hier werd gesteld naar aanleiding van de tekst, was het in dit geval meestal de illustratie die de kinderen in staat stelde om over de fysieke realiteit van de dood te praten. De kinderen leken dus gebruik te maken van informatie vanuit de illustratie om meer betekenis te kunnen geven aan de tekst (Walsh, 2003; Sipe, 1998). Ook gaven de *comments* aan dat de kinderen de weergegeven situatie op hun persoonlijke ervaringen betrokken. Hierdoor wisten ze te vertellen dat de dood gepaard gaat met de afbraak van het lichamelijk functioneren.

3.4 Onomkeerbaarheid

Nadat de Eend gestorven is, brengt de Dood haar naar een rivier. Daar legt hij haar in het water. Het boek eindigt met de Dood die toekijkt hoe het lichaam van de Eend wegdrijft (figuur 6).

Figuur 6: illustraties en citaat uit *de Eend, de Dood en de tulp* (Erlbruch, 2007).

In de tekst werd benoemd dat de Dood de Eend uit het oog verloor. Ook op de illustratie was de Eend niet meer zichtbaar. Om deze reden vroeg de onderzoeker aan de kinderen of de Eend, nu ze weg was, nog terug kon komen.

De kinderen refereerden in hun antwoorden vaak naar de rivier. Het was niet duidelijk of ze dit deden naar aanleiding van de tekst of de illustratie, gezien in de tekst op een bladzijde eerder stond de Eend op de rivier werd gelegd. Op bovenstaande bladzijde was dat niet het geval, maar was op de illustratie wel een lange rivier te zien. Reacties waarin kinderen over het water praatten zijn daarom gecategoriseerd als reacties op zowel de tekst als de illustraties.

Tabel 6. Reacties van kinderen

<i>Quotes</i>	<i>Reacties op tekst</i>	<i>Reacties op illustraties</i>
1. "Als je dood bent kan je nooit meer levend worden" (Toby, 7).	x	
2. "Nee, dan kun je alleen in een geest terugkomen of als een dier. Of je kan uhm.. Als een.. Nou.. Onder de grond als een skelet liggen en dan kun je alleen in films terugkomen" (Tim, 7).	x	
3. "Hij kan wel [...] terugkomen want [...] het water stroomt wel. Dus hij kan wel zo terugdrijven [...]"	x	x

Uhm nee [hij kan niet weer tot leven komen]” (Gabriel, 7).		
4. “Ik denk dat ie opeens naar de zee gaat drijven en dat ie daar aangespoeld wordt door een strand en dan [...] een andere eend hem gaat begraven en dat ie dan weer naar de zee gaat en dan wordt opgegeten” (Elise, 7).	x	x
5. “Ja want misschien drijft de Eend nog op het water ergens en dan kom je een keer langs en dan heb je hem weer gevonden” (Gwenn, 7).	x	x

Een aantal kinderen beantwoordden de vraag van de onderzoeker dus door over de mogelijkheid van teruggedrijven via de rivier te praten. Deze antwoorden wezen op activatie van de fantasie van kinderen, wat Kenyon (2001) dan ook aandraagt als risico van het peilen van begrip van de dood aan de hand van materialen zoals prentenboeken. Het prentenboek diende in dit geval dus niet bij ieder kind als effectief hulpmiddel om over de onomkeerbaarheid van de dood te praten.

3.5 Synthese

Gesprekken over de verschillende aspecten van de dood kwamen op gang door voort te borduren op gebeurtenissen en gesprekken die plaatsvonden in de tekst van het prentenboek. Zo zorgde de tekst dat de Eend tevreden kwaakte dat ze niet dood was ervoor dat de kinderen vertelden over wat doodgaan betekent en wie er dood kunnen gaan. Het moment waarop de Eend gestopt was met ademen zette de kinderen aan het denken en praten over de lichamelijke impact van de dood. Op die manier zijn alle vijf de sub componenten van begrip van de dood aan bod gekomen. Zo werd duidelijk dat de kinderen opvallend veel begrip hadden van het causale verband tussen de dood en het lichamelijk functioneren. Daarentegen leken ze nog onvoldoende besef te hebben van de onvermijdelijkheid van de dood, terwijl kinderen dit sub component in theorie als één van de eersten eigen zouden maken (Slaughter & Griffiths, 2007; Longbottom & Slaughter, 2018).

Hoewel de tekst zich vaker leende om met de kinderen over de verschillende aspecten van begrip van de dood te praten, baseerden de kinderen hun antwoorden niet enkel op de tekst. Zo lieten *observation responses* zien dat de kinderen uit de illustratie opmaakten dat de Eend gestorven was, omdat ze plat op de grond lag met gesloten ogen. Ook op het moment dat de Dood toekeek hoe de Eend uit het zicht verdween, deed mogelijk de illustratie de kinderen theoretiseren dat de Eend eventueel terug zou kunnen drijven. Zo kwam naar voren dat de kinderen de ‘gaps’ in het verbaal systeem aanvulden met informatie uit het visueel systeem

(Walsh, 2003; Sipe, 1998). Daarnaast leken de kinderen in staat te zijn om hun eigen ervaringen te relateren aan de illustraties (Arizpe & Styles, 2015).

4. Associaties bij ‘de dood’

In open communicatie over de dood moeten kinderen tevens de ruimte krijgen om te praten over de verschillende associaties die het onderwerp op kan roepen, zoals angst, verdriet en gevoelens van leegheid (Bonoti & Leonardi, 2013; Vázquez-Sánchez et al., 2018). Ook kunnen kinderen bij de dood juist denken aan het begraaf- of cremeproces, geweld of de hemel (Tamm & Granqvist, 1995).

Uit de tekeningen die de kinderen voorafgaand aan het lezen van het prentenboek maakten, kon echter alleen opgemaakt worden dat ze de dood associeerden met afscheidsrituelen en verdriet. Mogelijk waren de kinderen dermate beïnvloed door hun persoonlijke ervaringen met de dood dat deze het praten over de realiteit van de dood verhinderden. Daarom is verkend in hoeverre het prentenboek deze barrière weg kon nemen en zo de kinderen aan kon zetten om vrijer over de dood te communiceren.

4.1 Associaties tijdens het lezen van een prentenboek

Tijdens het voorlezen van het prentenboek is dus ook gekeken welke gedachten en gevoelens hadden bij de dood. De gebeurtenissen in het verhaal die aanleiding gaven tot gesprekken hierover, zijn opgenomen. Wederom wordt zoveel mogelijk de chronologische volgorde van het verhaal aangehouden. Reacties van kinderen zijn steeds weer ingedeeld als ‘reacties op tekst’ en ‘reacties op illustraties.’ Opnieuw geldt dat de reacties die niet expliciet verwezen naar informatie die uit de illustraties gehaald kon worden, beschouwd worden als ‘reacties op tekst’.

4.1.1 Afscheidsrituelen en de hemel

Nadat de Eend en de Dood in de vijver hebben gezwommen, vallen ze in slaap. De volgende ochtend kwaakt de Eend tevreden dat ze nog leeft. Hierdoor raken de Eend en de Dood in gesprek over leven na de dood. Dit gesprek is opgenomen in figuur 7.

“Er zijn eenden die zeggen dat je een engel wordt en dat je dan op een wolk zit en naar beneden kunt kijken.” “Dat zou kunnen,” zei de Dood. “Vleugels hebben jullie toch al.” “Er zijn ook eenden die beweren dat er in het binnenste van de aarde een hel is, waarin je wordt gebraden als je geen goede eend bent geweest,” zei de Eend. “Verbazingwekkend waar jullie eenden het zoal over hebben, maar het zou natuurlijk kunnen.” “Ja dus jij weet het ook niet?” snaterde de Eend.

Figuur 7: illustraties en citaat uit *de Eend, de Dood en de tulp* (Erlbruch, 2007).

Op het gespeculeer van de Eend en de Dood over het hiernamaals kon voortgeborduurd worden door aan de kinderen te vragen wat zij dachten dat er gebeurt na de dood.

In de antwoorden die de kinderen gaven betrokken ze niet de bijbehorende illustraties.

Tabel 7. Reacties van kinderen

<i>Quotes</i>	<i>Reacties op tekst</i>	<i>Reacties op illustraties</i>
1. “Ik denk dat je dan wordt begraven en dat je dan daarna blijft begraven” (Benjamin, 7).	x	
2. “Gebeurt er niks met je. Behalve je wordt begraven. En je lichaam stopt” (Gabriel, 7).	x	
3. “Ja eigenlijk drie [opties]. Ja, eentje is echt waar. [...] Want dat is ook bij voetballer, eergisteren. [...] Want die werd toen ook in een kist neergelegd [...] Ja en dan [...] word je door andere mensen [...] onder de grond gestopt [...] Of je wordt een ster. Dus die is niet echt waar. Of... Sommige mensen zeggen ook, maar daar geloof ik ook wel	x	

een klein beetje in, dat je dan een bloem wordt” (Sander, 7).	
4. “Dan denk ik dus dat ze ook misschien gewoon in de oven ofzo doen. En [...] dat ‘ie dan warm wordt, totdat ‘ie een beetje afbrakkt [...] Dan worden het een soort stukkeltjes zand en dat doe je in een pot [...] Want mijn burens, die hebben dat ook” (Vincent, 7).	x
5. “Ik ben eigenlijk zelf een ongelovige [...] [Dat betekent] dat ik niet echt in Goden geloof [...] [Ik denk dat] lichaam en ziel dus worden gescheiden” (Daan, 8).	x
6. “Ik vind dat ze gekke dingen zeggen [...] Als dat echt waar was, dan ga ik dat superleuk vinden want dan kan je ook weer naar beneden vliegen [...] [Maar] dat is niet waar [...] Geloof jij in God? [...] Want [...] je gaat dan naar de hemel en daar is het altijd feest. En daar ga je dood. En dan krijg je van God een nieuw lijf” (Elise, 7).	x
7. “Wat betekent dat [de hel]? [...] [Ik denk] dat je naar de hemel gaat en dat je dan in sterretje verandert [...] Want er komen ook steeds meer sterren in de lucht” (Gwenn, 7).	x
8. “Dan ga je naar de hemel” (Stan, 7).	x
9. “Wat betekent een hel? [...] Ik denk niet dat het bestaat [...] Ik denk dat ik gewoon naar de hemel ga. En dan kan ik m’n [...] Groot oma ook opzoeken. En, ja. Ik wil heel graag weten hoe het daar is *lacht*” (Lotte, 8).	x

De antwoorden van de kinderen konden ingedeeld worden in twee categorieën: afscheidsrituelen en de hemel. Een aantal zeiden dat na de begrafenis of crematie het leven ophoudt. Anderen vermoedden dat er een hemel bestaat, waar het leven voortgezet kan worden.

De conversatie over hemel en hel in het prentenboek, stimuleerde de kinderen dus om hardop te speculeren over het leven na de dood. Tevens konden ze om verduidelijking vragen over begrippen die zij nog niet kenden.

4.1.2 Gevoelens van ongemak

Op een gegeven moment besluiten de Eend en de Dood eens gek te doen en in een boom te klimmen. Vanuit daar kunnen ze de vijver waar de Eend woont zien liggen. Het viel de Eend

op dat de vijver leeg en eenzaam was zonder haar. Ze realiseerde zich dat dit ook het geval zou zijn als ze dood was. Het gesprek dat volgt is opgenomen in figuur 8.

“Als jij dood bent, dan is de vijver er ook niet meer – tenminste niet voor jou.” “Weet je dat zeker?” vroeg de Eend verbaasd. “Zo zeker als je iets maar weten kunt,” zei de Dood “Dat is goed, dan hoef ik geen heimwee ernaar te hebben als...” “Je dood bent,” zei de Dood. Hij vond het niet moeilijk om over de dood te praten.

Figuur 8: illustraties en citaat uit *de Eend, de Dood en de tulp* (Erlbruch, 2007).

In de tekst stond dus dat de Dood het niet moeilijk vond om over de dood te praten. Hierop kon worden ingehaakt door aan de kinderen te vragen of ze zich voor konden stellen dat anderen het wél moeilijk zouden vinden om over de dood te praten.

De kinderen leken in hun antwoorden geen beroep op te doen op informatie uit de illustraties (tabel 8).

Tabel 8. Reacties van kinderen

<i>Quotes</i>	<i>Reacties op tekst</i>	<i>Reacties op illustraties</i>
1. “Want Afrikanen vinden dat [de dood] een beetje: “bleh” [...] Afrikanen vinden dat. Want mijn vader is Afrikaans en die vindt [...] dat heel: “ew, gross”. Dat zeggen ze dan vaak: “gross” [...] Ik vind het [...] ook heel vies, bleh” (Elise, 7).	x	
2. “Nah, een boek is niet echt. Dus dat kan wel [...] [Zonder boek] vind ik ook niet zo superfijn, maar.. Kan.” (Stan, 7).	x	

3. “Ja voor als je iets heel lang hebt en dat is dan dood [...] vind je het moeilijk om erover te praten [...] Soms als ik thuis ben en ik praat over m’n konijn, dan moet ik [...] een beetje huilen” (Gwenn, 7).	x
4. “Sommige mensen zeggen: “Is jouw vriend dood?” [...] Maar [...] sommige mensen zeggen dat niet omdat dat doet dan pijn” (Toby, 7).	x
5. “Omdat ze dan misschien daarover gaan dromen alleen dan kunnen ze niet meer slapen” (Sander, 7).	x
6. “Ja moeilijk want ik durf vaak [...] ook niet [...] te zeggen tegen de mensen [...]: “ja dus dood”. [...] En overleden. Da’s ook niet netjes woord [...] Dood denk je aan... Aan iemand en dan word je verdrietig [...] Dus ik zeg dan vaak ‘dat’. En dat maakt mama dan niet uit, dan weet mama vaak wel wat ik bedoel” (Vincent, 7).	x

De kinderen leken over het algemeen negatieve associaties bij de dood als gespreksonderwerp te hebben. Er kan dus gesteld worden dat de dood gevoelens van ongemak oproep. Opvallend is dat ondanks deze barrière, de kinderen toch open over de dood praatten (tabel 8).

De tekst deed de kinderen over het algemeen dus denken en praten over hun eigen opvattingen omtrent de dood, ondanks het feit dat ze negatieve gevoelens zeiden te hebben bij de dood als gespreksonderwerp.

4.1.3 Verdriet

Zoals eerder werd omschreven, sterft de Eend uiteindelijk (figuur 5). Hoewel de kinderen op andere pagina’s nog wel eens spontaan reageerden op de tekst of illustraties, bleven ze hier in eerste instantie vaak stil. Deze stilte kon geïnterpreteerd worden als een emotionele reactie op de verdrietige wending in het verhaal. Om erachter te komen of dit inderdaad het geval was, vroeg de onderzoeker aan de kinderen hoe zij dachten dat de Dood zich voelde op dit moment.

De kinderen leken in dit geval hun reacties voornamelijk op informatie uit de illustratie te baseren. Er kwamen namelijk veel *observation responses* dat de Dood verdrietig was; iets dat niet benoemd werd in de tekst. Ook voegden velen hier *comments* aan toe over hun eigen verdriet met betrekking tot de dood (tabel 9).

Tabel 9. Reacties van kinderen

<i>Quotes</i>	<i>Reacties op tekst</i>	<i>Reacties op illustraties</i>
1. “[De Dood is verdrietig] omdat je niks meer met hem [de Eend] kan doen” (Benjamin, 7).		x
2. “[De Dood is verdrietig] omdat de Eend dood is [...] Zijn vrienden en als vrienden doodgaan zijn ze verdrietig omdat ze dan dood zijn [...] *zucht diep* Net als [ik en] [overleden familielvriend]” (Toby, 7).		x
3. “Dit vind ik zo jammer, ik wou dat ze nog leefde [Zo heb ik me ook gevoeld] omdat ze [overleden dierbaren] heel lief voor me waren. En ook [overleden familielvriend] [...] die [...] zei allemaal lieve dingen tegen me [...] En nu is hij dood en dat vind ik super jammer” (Elise, 7).		x
4. “[Ik was ook verdrietig bij het sterven van mijn konijn] omdat ik dacht: ‘Ik heb je al zo lang, ik wil je niet meer kwijt’” (Gwenn, 7).		x
5. “Beetje verdrietig [...] Omdat hij [...] vond de Eend wel aardig, maar maar nu is die dood dus hij wil het allerliefste voor hem doen [...] Het liefste wil ik er niet aan denken omdat ik dan niet echt fijn gevoel krijg [...] niet echt verdrietig maar ik word er ook niet blij van” (Joris, 7).		x
6. “Oma lag ook gewoon zo *gaat achterover liggen met ogen dicht* [...] [Vond ik] meer verdrietig. En jammer [...] Toen [...] kreeg ik wel tranen [...] Ik dacht de hele tijd: ‘al wat je hebt gedaan, ook met mij, je hebt goed voor me gezegd. En alles wat je hebt gedaan ben je helemaal kwijt’” (Vincent, 7).		x

De meesten concludeerden dus dat de Dood zich verdrietig voelde en begonnen vervolgens over hun eigen ervaringen met de dood te praten. Ze gaven hierbij aan het zelf ook jammer te hebben gevonden om een dierbare te verliezen.

Het was hier dus de illustratie die de kinderen stimuleerde om over hun associaties bij de dood te praten, zoals bleek uit de vele *observation responses* en *comments*. Ook het feit dat deze situatie emoties leek op te roepen bij de kinderen zelf, wees op de invloed van de illustratie, gezien deze emoties zou kunnen manifesteren (Kwant, 2011).

4.2 Associaties na het lezen van een prentenboek

Omdat kinderen zich soms beter zouden kunnen uiten door te tekenen dan door te praten, zijn ze na het lezen uitgenodigd om een tekening te maken (Bonoti, Leonardi & Mastora, 2013). Zo kregen de kinderen wederom de mogelijkheid om hun ideeën en gevoelens bij de dood over te brengen. De opdracht was om te tekenen hoe de dood eruitziet.

De tekeningen zijn opnieuw gecategoriseerd volgens het model van Tamm & Granqvist (1995). Een paar voorbeelden van tekeningen worden gepresenteerd. De overige tekeningen zijn, inclusief toelichtingen, opgenomen in bijlage B.

4.2.1 Biologische dood

De kinderen maakten na het lezen van het prentenboek overwegend meer tekeningen van de ‘biologische dood’ dan voorheen. Meestal was dit in de vorm van een begrafenisscene of een dood persoon. De kinderen lichtte hun tekeningen minder toe met hun eigen ervaringen en vaker met hun fantasie (tabel 10).

Tabel 10. Toelichtingen bij de tekeningen.

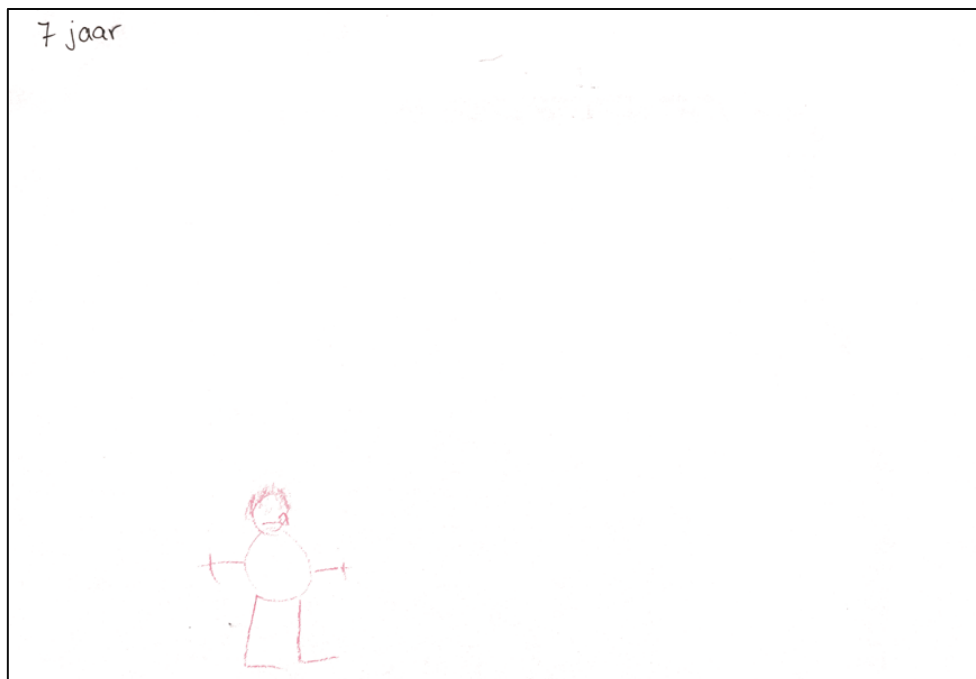
<i>Quotes</i>
1. “Ja een dood iemand [...] Dat hele streepje is een lichaam” (Sander, 7).
2. “Ik begin eerst met een kerk [...] Dat zie je ook heel veel bij begrafenissen, dat er dan mooie dingen bij zitten en ook een beetje water” (Elise, 7).
3. “Dit is [...] wat er van je lichaam overblijft” (Daan, 8).
4. “Ligt die [een persoon] plat op de grond en hij leeft niet meer” (Joris, 7).
5. “[Ik ben] sterren aan het tekenen en dan begraaft hier iemand een dier” (Gwenn, 7).
6. “Dit is dan de hoofd. Maar soms kan je ook gewoon met twee botten als een kruis, soms kan je ook gewoon zo liggen” (Toby, 7).
7. “Zo’n plank waar een mens op ligt en die wordt naar de grond heen gebracht [...] Deze [mensen] brengen ze erheen [...] [Dit heb ik gezien] toen moest ik met m’n oma mee maar ik weet niet meer bij wie” (Stan, 7).
8. “Iemand die in de doodskist ligt” (Vincent, 7).

Figuur 9: Toby's tekening van een skelet

4.2.2 Psychologische dood

De psychologische dood had deze keer in slechts één tekening de hoofdnoot. Dit was de tekening van Benjamin (7), die zelf geen directe ervaring met de dood zei te hebben. Hij tekende 'een poppetje die huult' omdat er iemand overleden was (figuur 11).

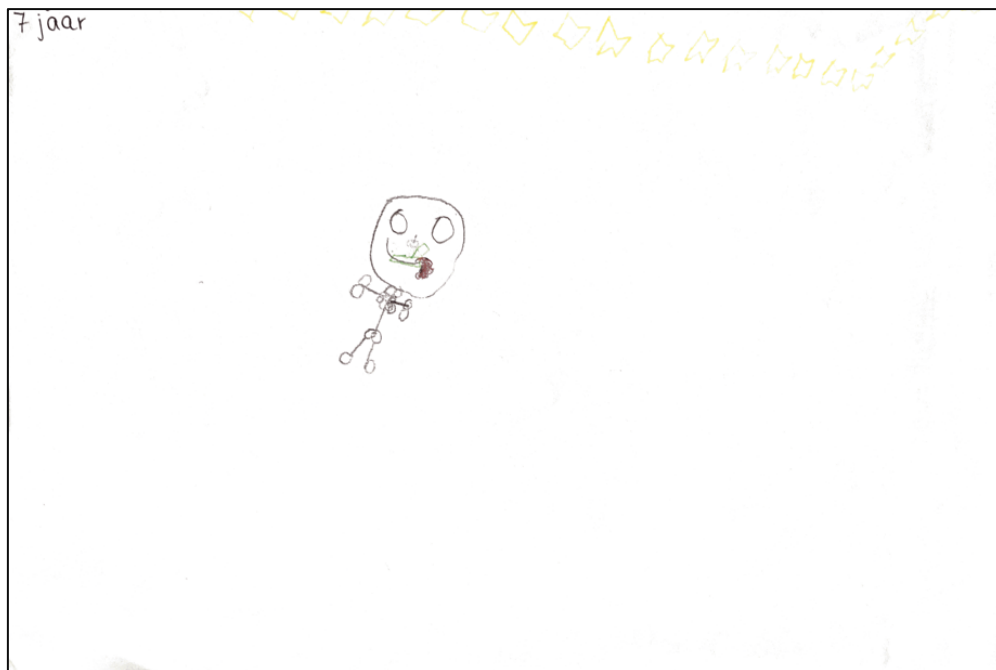
Figuur 10: Benjamin's tekening van een verdrietig poppetje

4.2.3 Metafysische dood

Twee kinderen maakten tekeningen waaruit een metafysische associatie bij de dood bleek. Het ging hierbij om een tekening van geesten en een tekening waarop de Dood uit het prentenboek nagetekend, en dus gepersonifieerd, werd (figuur 12).

Tabel 11. Toelichtingen bij de tekeningen.

<i>Quotes</i>
1. "Een wolk. Wolken [...] Lucht. En een geest denk ik" (Lotte, 8).
2. "Skeletten neus. En nou een roos. Hebben we... Hier [...] Omdat de Eend dood is [...] En omdat het best wel zielig is, dat heb je meestal als je dood bent" (Tim, 7).

Figuur 11: Tim's tekening van het figuur de Dood uit het prentenboek

4.3 Synthese

Gedurende het lezen van het prentenboek kwam een verscheidenheid aan associaties bij de dood naar voren. Voornamelijk de dialogen in de tekst van het prentenboek boden aanknopingspunten. Zo liet het gesprek tussen de Eend en de Dood over het hiernamaals de kinderen hardop theoretiseren over het leven na de dood. Daardoor werd duidelijk dat sommigen geloofden dat het leven volledig ophield na de begrafenis of crematie, en anderen dat er na de dood nog een leven in de hemel was. Daarnaast stelde de opmerking dat de Dood het niet moeilijk vond om over de dood te praten, de kinderen in staat om na te gaan hoe zichzelf

tegenover dit gespreksonderwerp stonden. Daaruit bleek dat de kinderen zich over het algemeen ongemakkelijk voelden bij het bespreken van de dood. De dood werd onder andere gedefinieerd als iets vies, verdrietigs en engs.

Daarentegen leek juist de illustratie van de dode Eend te dienen als springplank om over de eigen emoties omtrent de dood te praten. Dit beeld herinnerde de kinderen aan hun eigen ervaringen met de dood en leek daardoor emoties te doen manifesteren (Kwant, 2011). Zowel de tekst als de illustraties in het prentenboek moedigde de kinderen dus aan om over hun ideeën en gevoelens bij de dood te communiceren.

Aangezien er door het prentenboek dus al verscheidene associaties bij de dood aan bod kwamen, was het niet geheel verrassend dat de tekeningen die de kinderen op het einde maakten in dit opzicht geen nieuwe informatie boden. Wel was opvallend dat de subjecten op de tekeningen niet langer overleden dierbaren waren, maar willekeurige personen en dieren. Dit is in sterk contrast met de eerste tekeningen, welke voornamelijk gebaseerd leken te zijn op eigen ervaringen en verdriet omtrent de dood. De tekeningen suggereerden hiermee dat het concept van de dood van kinderen een ontwikkeling door had gemaakt tijdens het gesprek, en dat ze zich vrijer konden uiten.

Discussie

In dit onderzoek is geëxploreerd in hoeverre een prentenboek over de dood kinderen kan stimuleren om hun begrip van en gevoelens bij de dood over te brengen. Aanleiding hiervoor was dat uit eerder onderzoek een behoefte bleek naar handvaten om communicatie over de dood met kinderen te vereenvoudigen (Galende, 2015; Lee, Lee & Moon, 2009; Stylianou & Zembylas, 2018). De eerste verwachting was dat de interactie tussen tekst en beeld die het prentenboek kenmerkt, kinderen diepzinnige uitspraken over de dood zou kunnen laten doen (Arizpe & Styles, 2003). Daarnaast zouden emoties manifest kunnen worden door illustraties, waardoor tevens verwacht werd dat een prentenboek kinderen in staat zou stellen om over bijvoorbeeld het verdriet en de angst omtrent de dood te praten (Kwant, 2011).

Om meer inzicht te krijgen in kinderen hun ervaringen met de dood en hun initiële associaties bij dit onderwerp, zijn ze voorafgaand aan het lezen van het prentenboek uitgenodigd om te tekenen wat in hen opkwam als ze het woord ‘dood’ hoorden. Opvallend is dat, ondanks het feit dat veruit de meerderheid ervaring met de dood zei te hebben, ze net zo vaak afscheidsrituelen als emoties tekenden. Dit terwijl kinderen met ervaring met de dood over het algemeen beter de fysieke realiteit ervan zouden kunnen bevatten, waardoor ze vaker biologische representaties van de dood zouden tekenen (Bonoti, Leonardi & Mastora, 2013).

Er was dus een discrepantie tussen de verwachtingen van de tekeningen die gesteld waren door eerder onderzoek, en de uiteindelijke bevindingen. Waar dit te wijden kan zijn aan een verschil in groepsgrootte of sociaal-culturele context (Wenestam & Wass, in Yang & Chen, 2002), is het aannemelijker dat dit voortkwam uit een terughoudendheid om over de realiteit van de dood te praten (Cotton & Range, 1990). Immers, dit bleek één van de voornaamste redenen te zijn geweest waarom sommige kinderen toch niet deel wilden nemen aan het onderzoek. Daarnaast werden een aantal kinderen emotioneel tijdens het maken van hun eerste tekening. Tenslotte definieerde de huidige onderzoeksgroep, aan de hand van het prentenboek, de dood als een onsmakelijk, angstaanjagend en ongemakkelijk gespreksonderwerp.

Hoewel de kinderen deze gevoelens uiteraard zelf gecultiveerd kunnen hebben, bijvoorbeeld door hun ervaringen met de dood, is het vermoeden dat ze hierin beïnvloed waren door hun omgeving. Sommigen gaven dan ook aan dat ze vanuit hun ouders begrepen hadden dat de dood een vies of ongepast onderwerp was. Maar ook op meer indirecte manieren kunnen volwassenen invloed hebben gehad op het beeld dat de kinderen hadden van de dood. Zo blijkt uit de literatuur dat angst voor de dood onder kinderen toe- of juist af kan nemen, afhankelijk

van de termen die volwassenen gebruiken om naar de dood te refereren (von Drasek, 2016; Cox, Garrett, Graham, 2004-2005; Lee, Lee & Moon, 2009).

Juist vanwege deze ogenschijnlijke barrière was het merkwaardig dat, gedurende het lezen van het prentenboek, naar voren kwam dat de kinderen de dood tevens associeerden met het hiernamaals, walging en angst. Ook was er een beduidend inhoudelijk verschil tussen de tekeningen die de kinderen voor- en na het lezen van het prentenboek maakten; na het lezen had verdriet op slechts één van de tekeningen de hoofdnoot. Het is plausibel dat deze ontwikkeling ten gevolge van een afname in de veronderstelde terughoudendheid was. Er kunnen hier verschillende oorzaken voor benoemd worden.

Ten eerste kan dit te maken hebben gehad met de vertrouwensband, die naarmate het gesprek vorderde waarschijnlijk pas opgebouwd werd. De kinderen ontmoette de onderzoeker namelijk pas toen ze apart werden genomen voor de interviews, waardoor ze een beperkte tijd hadden om te acclimatiseren. Vazquez-Sánchez et al. (2019) stellen dan ook dat de uitkomsten van onderzoek met kinderen sterk beïnvloed kunnen worden door de relatie tussen de onderzoeker en de kinderen. Meer familiariteit heeft, in overeenstemming met de literatuur, mogelijk dus geleid tot meer open communicatie.

Een andere optie is dat terughoudendheid om over de dood te praten afnam doordat er een prentenboek over de dood voorgelezen werd door de onderzoeker. Volgens Scott (2005) is voorlezen een geschikte manier om beladen onderwerpen te bespreken, omdat het een gezamenlijke activiteit is en de volwassene de boodschap van het verhaal op een begrijpelijke en genuanceerde manier over kan brengen.

Ook het zien van de illustraties in het prentenboek kan bevorderlijk zijn geweest voor open communicatie over de dood. Dat de kinderen verschillende keren met *labelling responses*, *observation responses* en *comments* op de illustraties ingingen, wijst erop dat ze deze nauwkeurig bestudeerden (Walsh, 2003). Uit de literatuur blijkt dat bij een dergelijke mate van betrokkenheid bij de illustraties, emoties manifest kunnen worden (Kwant, 2011; Arizpe & Styles, 2003). Het is dan niet geheel verrassend dat de kinderen over hun verdriet omtrent de dood begonnen te praten na het zien van het beeld van de dode Eend. Tevens stelt de literatuur dat het inspecteren van illustraties kinderen aan kan sporen om nieuwe informatie te integreren met kennis die ze al bezitten (Arizpe en Styles, 2003; Sipe, 1998). Hierdoor zouden ze diepzinnige uitspraken over het onderwerp van het prentenboek kunnen doen. Uit de reacties van de kinderen op deze illustratie werd duidelijk dat ze het beeld inderdaad konden relateren aan hun eigen ervaringen. Bovendien kan dit opgemaakt worden uit de tekeningen die de kinderen na het lezen van het prentenboek maakten. Hierop werd de dood over het algemeen

gerepresenteerd door een dood figuur of skelet, maar niet door het figuur de Dood uit het prentenboek. Het huidige onderzoek toont dus aan dat illustraties in een prentenboek, door emoties en herinneringen te activeren, kunnen leiden tot zinvolle gesprekken over beladen onderwerpen zoals de dood.

Zo konden de kinderen aan de hand van de illustraties in het prentenboek niet alleen praten over hun associaties bij de dood, maar ook over hun begrip van de dood. Hoewel de eerste tekeningen anders deden vermoeden, bleken de kinderen inderdaad bovengemiddeld veel kennis te hebben van de lichamelijke impact van de dood (Bonoti, Leonardi & Mastora, 2013). Ze wisten onder andere te vertellen dat de dood een staat van stilstand is. Dat dit pas naar voren kwam nadat de kinderen het dode lichaam van de Eend hadden gezien, lijkt wederom te wijzen op de invloed van de illustraties en de diepere verwerking die ze in gang zetten (Kwant, 2011; Arizpe & Styles, 2003).

Waar het visueel systeem van het prentenboek dus ongetwijfeld een belangrijke rol heeft vervuld in het wegnemen van de barrière om over de dood te praten, werd er vaker naar aanleiding van informatie uit het verbaal systeem over de dood gepraat. Ook in hun antwoorden refereerden de kinderen frequenter naar de tekst. Dit is opvallend, gezien de communis opinio is dat illustraties voor jonge kinderen belangrijker zijn in het proces van betekenis geven dan tekst (o.a. Sipe, 1998; Wiseman, 2012; Messaris, 1994).

Een verklaring hiervoor is dat de kinderen, gezien hun leeftijd, waarschijnlijk al redelijk goed konden lezen. Wellicht waren ze hierdoor automatisch geneigd om te denken dat de illustraties ondergeschikt waren aan de tekst. Een ander, meer aannemelijk argument is dat er in het prentenboek veelal sprake was van een symmetrische interactie tussen tekst en beeld. Hoe minder *gaps* aan informatie, des te passiever de houding van de lezer, aldus Nikolajeva en Scott (2000). De kinderen verwezen dan ook vooral expliciet naar de illustraties wanneer de tekst een onvolledig beeld leek te schetsen van de situatie. Op die momenten kan er gesproken worden van een versterkende interactie, waarbij zowel tekst als beeld geraadpleegd moeten worden om betekenis te kunnen geven aan het verhaal (Nikolajeva & Scott, 2000).

Door dus voort te borduren op gebeurtenissen en dialogen in de tekst, werd onder andere duidelijk dat de kinderen dachten dat alleen ouderen kunnen sterven. Dit impliceert een beperkt begrip van onvermijdelijkheid van de dood. Dat is opmerkelijk, omdat kinderen dit sub component in theorie als vroeg in de concreet operationele fase zouden maken (Slaughter & Griffiths, 2007; Bonoti, Leonardi & Mastora, 2013). Echter, volgens Lee, Lee en Moon (2009) is het acquisitieproces van de verschillende sub componenten in de praktijk niet per se lineair. Het is dus denkbaar dat de huidige onderzoeksgroep gewoonweg eerder andere sub

componenten eigen had gemaakt dan ‘onvermijdelijkheid’. Bovendien kan het feit dat de kinderen aan de hand van een prentenboek gemotiveerd zijn om over hun begrip van de dood te praten, als gevolg hebben gehad dat er een speels gevoel werd aangewakkerd. Dit kan de reacties van kinderen beïnvloed hebben, waardoor hun begrip van de dood in bepaalde opzichten minder geavanceerd leek dan dat het in werkelijkheid was (Kenyon, 2001).

Activatie van fantasie zou tevens verklaren waarom de kinderen naar aanleiding van de laatste bladzijde, waarop de Eend uit het zicht verdween op de rivier (figuur 6), speculeerden over de mogelijkheid om terug te drijven. Hierdoor is niet duidelijk geworden in hoeverre de kinderen begrepen dat de dood onomkeerbaar was. Om deze reden lijkt, zoals op basis van eerdere onderzoeken werd verwacht, een prentenboek geen valide meetinstrument voor begrip van de dood (Kenyon, 2001). Wel bleek het een waardevol hulpmiddel om de verschillende aspecten van de dood bespreekbaar te maken met kinderen. Zo werd meer inzicht verkregen in de manier waarop kinderen van deze leeftijd denken over de dood en, dus, hoe volwassenen dit onderwerp met hen dienen te bespreken.

Beperkingen

Dit onderzoek kende enkele beperkingen. Zo was de onderzoeksgroep relatief klein. Bij een grotere onderzoeksgroep waren mogelijk meer uiteenlopende resultaten gevonden. Tevens heeft de onderzoeker, vanwege COVID-19, niet de mogelijkheid gehad om een vertrouwensband op te bouwen met de kinderen. Een betere vertrouwensband had een deel van de initiële terughoudendheid weg kunnen nemen, wat waarschijnlijk bevorderlijk zou zijn geweest voor de openhartigheid van de gesprekken. Tenslotte is slechts één prentenboek gebruikt als onderzoeksmateriaal, wat betekent dat de huidige bevindingen moeilijk te generaliseren zijn naar andere prentenboeken over de dood.

Aanbevelingen

Een suggestie voor toekomstig onderzoek is dan ook om het huidige onderzoek te repliceren met een grotere groep kinderen, indien mogelijk van verschillende sociale- of culturele achtergronden. Mogelijk verschaft dit meer duidelijkheid over de invloed die dit kan hebben op kinderen hun representaties van de dood. Een andere suggestie is om met dezelfde groep kinderen meerdere prentenboeken over de dood te lezen, ten behoeve van de generalisering van de huidige bevindingen. Ten derde kan men eventueel aan de hand van een prentenboek met kinderen in gesprek gaan over angst voor de dood. Dit is iets dat veelvoorkomend lijkt te zijn

onder jonge kinderen (Slaughter, 2005), maar in het huidige onderzoek nauwelijks aan bod is gekomen.

Conclusie

Uit de resultaten van het huidige onderzoek kan geconcludeerd worden dat een prentenboek over de dood in drie opzichten meerwaarde kan hebben in communicatie over de dood met kinderen. Ten eerste worden prentenboeken vaak aan kinderen voorgelezen door volwassenen, waardoor beladen onderwerpen op een toegankelijke manier overgebracht kunnen worden (Scott, 2005). Ten tweede kunnen de illustraties in een prentenboek, met name wanneer er sprake is van een versterkende interactie tussen tekst en beeld, emoties manifesteren en herinneringen activeren. Hierdoor zijn kinderen eerder geneigd om over hun ideeën en gevoelens omtrent de dood te praten (Kwant, 2011; Arizpe & Styles, 2003). Tenslotte kan voortgeborduurd worden op dialogen en gebeurtenissen in de tekst, waardoor een indicatie kan worden gegeven van de mate waarin kinderen begrijpen wat de dood inhoudt. Door deze combinatie van factoren leek terughoudendheid om over de dood te praten af te nemen. Hiermee suggereert dit onderzoek een pedagogische aanpak om communicatie over de dood met kinderen te bewerkstelligen.

Literatuurlijst

- Aggleton, J. (2017). "What is the use of a book without pictures?" An exploration of the impact of illustrations on reading experience in a monster calls. *Children's Literature in Education*, 48(3), 230-244.
- Arizpe, E. & Styles, M. (2003). Children reading pictures: Interpreting visual texts. New York: Routledge/Falmer
- Bonoti, F., Leondari, A., & Mastora, A. (2013). Exploring children's understanding of death: through drawings and the death concept questionnaire. *Death studies*, 37(1), 47-60
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Brinkmann, S., & Kvale, S. (2015 (3d edition)). *InterViews. Learning the craft of qualitative research interviewing*. Los Angeles: Sage.
- Cotton, C. R., & Range, L. (1990). Children's Death Concepts: Relationship to Cognitive Functioning, Age, Experience With Death, Fear of Death, and Hopelessness. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 19(2), 123–127. https://doi.org/10.1207/s15374424jccp1902_3
- Cox, M., Garrett, E., & Graham, J. A. (2005). Death in Disney Films: Implications for Children's Understanding of Death. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 50(4), 267–280. <https://doi.org/10.2190/q5vl-klf7-060f-w69v>
- Dedding, C., Jurrius, K., Moonen, X., & Rutjes, L. (2013). Kinderen en jongeren actief in wetenschappelijk onderzoek. *Ethiek, methoden en resultaten van onderzoek met en door jeugd*. Houten: LannooCampus.

- Erlbruch, W. (2007). *De eend, de dood en de tulp*. Querido Kinderboek.
- Galende, N. (2015). Death and its Didactics in Pre-School and Primary School. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 185, 91–97.
<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.03.403>
- Gallagher, M. (2009). Ethics. In Tisdall, E. K., Davis, J. M., & Gallagher, M. *Researching with children and young people: Research design, methods and analysis* (pp. 11-64). London: SAGE
- Handy, B. (2017, 11 augustus). *How to Talk to Kids About Death, According to Picture Books*. Geraadpleegd op 15 juli 2020, van <https://www.newyorker.com/books/page-turner/how-to-talk-to-kids-about-death-according-to-picture-books>
- Higgins, S. I. A. N. (1999). Death Education in the Primary School [1]. *International Journal of Children's Spirituality*, 4(1), 77–90.
<https://doi.org/10.1080/1364436990040107>
- Jackson, M. (2018). The duck, the cat and the rabbit: looking at death in picture books for young children. In A. Teodorescu (Red.), *Interdisciplinary perspectives on death in literature* (pp. 57–71). Geraadpleegd van
https://www.researchgate.net/publication/329209998_Jackson_M_in_press_The_duck_the_cat_and_the_rabbit_looking_at_death_in_picture_books_for_young_children
- Kenyon, B. L. (2001). Current research in children's conceptions of death: A critical review. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 43(1), 63-91.
- Kümmerling-Meibauer, B. (2015). From baby books to picturebooks for adults: European picturebooks in the new millennium. *Word & Image*, 31(3), 249–264.
<https://doi.org/10.1080/02666286.2015.1032519>

- Kwant, L. P. (2011). *Geraakt door prentenboeken: effecten van het gebruik van prentenboeken op de sociaal-emotionele ontwikkeling van kleuters*. Eburon
- Lee, J. O., Lee, J., & Moon, S. S. (2009). Exploring children's understanding of death concepts. *Asia Pacific Journal of Education*, 29(2), 251–264.
<https://doi.org/10.1080/02188790902859020>
- Longbottom, S., & Slaughter, V. (2018). Sources of children's knowledge about death and dying. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 373(1754), 20170267.
- Messaris, P. (1994). *Visual "literacy": Image, Mind, And Reality*. Geraadpleegd van <https://www.worldcat.org/title/visual-literacy-image-mind-and-reality/oclc/28421516>
- Nikolajeva, M., Scott, C. (2000). The Dynamics of Picturebook Communication. *Children's Literature in Education*, 31(4), 225–239. <https://doi.org/10.1023/a:1026426902123>
- Randall, D., Anderson, A., & Taylor, J. (2016). Protecting children in research: safer ways to research with children who may be experiencing violence or abuse. *Journal of child health care*, 20(3), 344-353
- Salisbury, M., & Styles, M. (2012). Children's picturebooks: The art of visual storytelling.
- Scott, C. (2005). A Challenge to Innocence. *Bookbird*, 43(1), 5.
- Sipe, L. (1998). How picture books work: A semiotically framed theory of textpicture relationships. *Children's Literature in Education*, 29, 97-108.
- Slaughter, V. (2005). Young children's understanding of death. *Australian psychologist*, 40(3), 179-186.

- Slaughter, V., & Griffiths, M. (2007). Death Understanding and Fear of Death in Young Children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 12(4), 525–535.
<https://doi.org/10.1177/1359104507080980>
- Stylianou, P., & Zembylas, M. (2018). Dealing with the concepts of “grief” and “grieving” in the classroom: Children’s perceptions, emotions, and behavior. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 77(3), 240-266.
- Tamm, M. E., & Granqvist, A. (1995). The meaning of death for children and adolescents: A phenomenographic study of drawings. *Death Studies*, 19, 203–222.
- Vázquez-Sánchez, J. M., Fernández-Alcántara, M., García-Caro, M. P., Cabañero-Martínez, M. J., Martí-García, C., & Montoya-Juárez, R. (2019). The concept of death in children aged from 9 to 11 years: Evidence through inductive and deductive analysis of drawings. *Death studies*, 43(8), 467-477.
- Von Drasek, L. (2016). Grief in Picturebooks: An Evaluative Rubric. *Children and Libraries*, 14(4), 25. <https://doi.org/10.5860/cal.14n4.25>
- Walsh, M. (2003). ‘Reading’ pictures: what do they reveal? Young children's reading of visual texts. *Reading*, 37(3), 123-130.
- Wiseman, A. M. (2012). Summer’s End and Sad Goodbyes: Children’s Picturebooks About Death and Dying. *Children’s Literature in Education*, 44(1), 1–14.
<https://doi.org/10.1007/s10583-012-9174-3>
- Yang, S. C., & Chen, S. F. (2002). A phenomenographic approach to the meaning of death: A Chinese perspective. *Death Studies*, 26(2), 143-175.

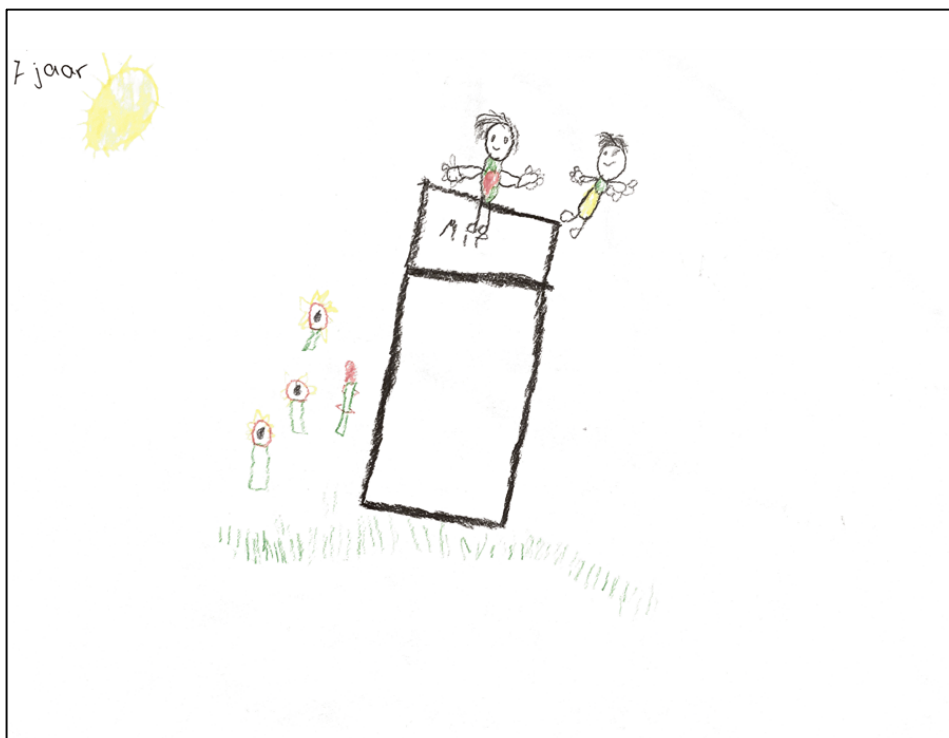
Bijlagen

Bijlage A: eerste tekeningen

De biologische dood

Definitie: De dood wordt gerepresenteerd als een gewelddadige gebeurtenis, een momentopname, of een staat, zoals een begrafenis scene, een persoon in een kist of een begraafplaats (Bonoti, Leonardi & Mastora, 2013).

Interview quote: “Nou, dit is een kist. En dan teken ik hier wat bloemetjes [...] Ik heb het bij een begrafenis gezien. Van mijn overgrootoma” (Vincent, zeven jaar).

Figuur A1. Vincent's (7) tekening van de begrafenis van zijn oma. Hij zei deze zo'n één of twee maanden geleden te hebben bijgewoond. Hij zei deze ervaring spannend en verdrietig te hebben gevonden. Ook te zien is een grafzerk met "RIP" erop. De personen om het graf heen moeten Vincent's tantes voorstellen, vertelde hij.

Figuur A2. Gwenn's (7) tekening van haar dode konijn. Deze was ongeveer een maand voor het gesprek gestorven. Gwenn heeft bloed getekend bij het mondje van het konijn, omdat haar konijn in het echt ook bloedde, vertelde ze.

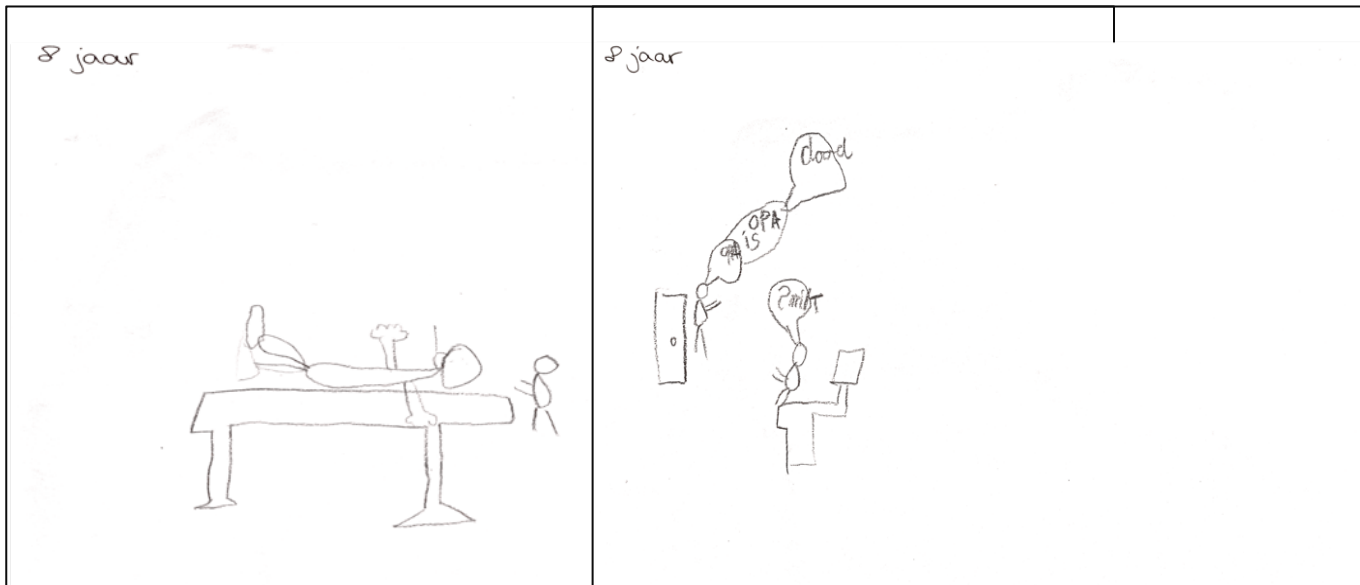

Figuur A3. Benjamin's (7) tekening van wat hij een 'begrafenis' noemde (maar wat een begraafplaats bleek te zijn). Benjamin had nog nooit directe ervaring met de dood gehad. Hij was alleen ooit op een begraafplaats geweest. Deze heeft hij nagetekend.

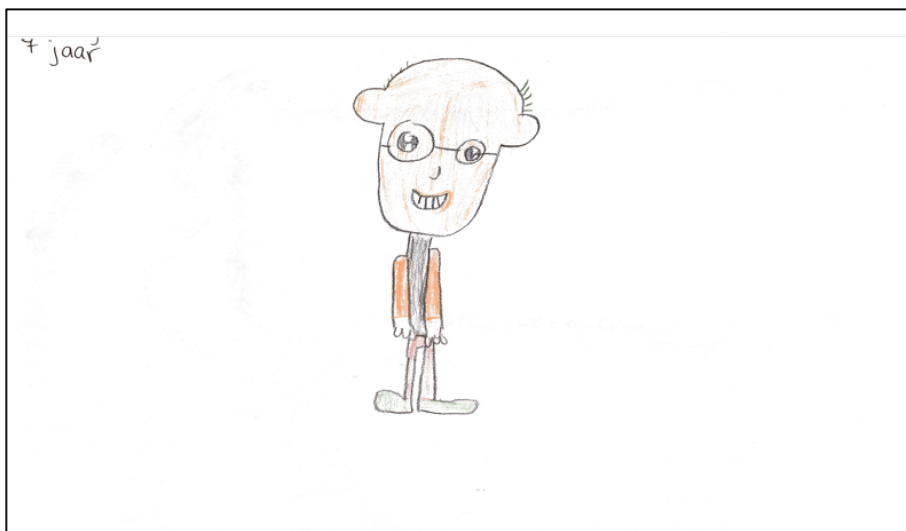
De psychologische dood

Definitie: Tekeningen die de emoties tonen die over het algemeen geassocieerd worden met de dood, zoals verdriet en gevoel van leegheid, of de mentale beelden die deze emoties oproepen (Bonoti, Leonardi & Mastora, 2013).

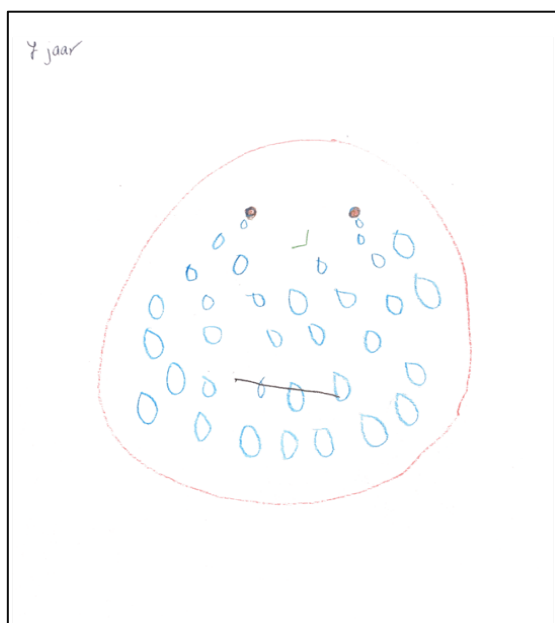
Interview quote: “Ik ben nu allemaal druppels aan het maken [...] [Het poppetje moet huilen] omdat ik dat ook best wel vaak heb. Ja niet altijd.. Maar best wel vaak” (Sander, zeven jaar).

Figuur A4. Daan's (8) tekeningen van zijn doodservaring, welke verdriet bij hem op deed roepen. Op de tekening is zijn opa te zien op zijn sterfbed, in het ziekenhuis. Dit was de laatste keer dat Daan zijn opa gezien zei te hebben. Hij was toen vier jaar oud. Het kleine poppetje naast het bed moet dan ook zichzelf voorstellen. Op de achterkant van het blaadje heeft Daan nog een tekening gemaakt, van het moment waarop hij van zijn vader te horen kreeg dat zijn opa overleden was. Omdat Daan toen, naar eigen zeggen, erg hard moest huilen, heeft hij een tekstballonnetje met: “Snik” naast zijn eigen hoofd getekend. Tijdens het tekenen werd hij opnieuw emotioneel.

Figuur A5. Toby's (7) tekening van een overleden familie vriend. Toby vertelde dat hij hem voor het laatst gezien had toen hij nog leefde. Hij was erg plotseling gestorven. Uit terugkoppeling vanuit de ouders bleek dat hij zichzelf van het leven had beroofd. Toby zei zich nog te kunnen herinneren dat hij hard gehuild heeft om het overlijden. Tijdens het tekenen werd hij opnieuw emotioneel.

Figuur A6. Sander's (7) tekening van een betraand gezicht. Hij zei zelf nog geen ervaring met de dood te hebben gehad. Hij legde uit dat hij dit getekend had omdat hijzelf vaak moest huilen als het over de dood ging.

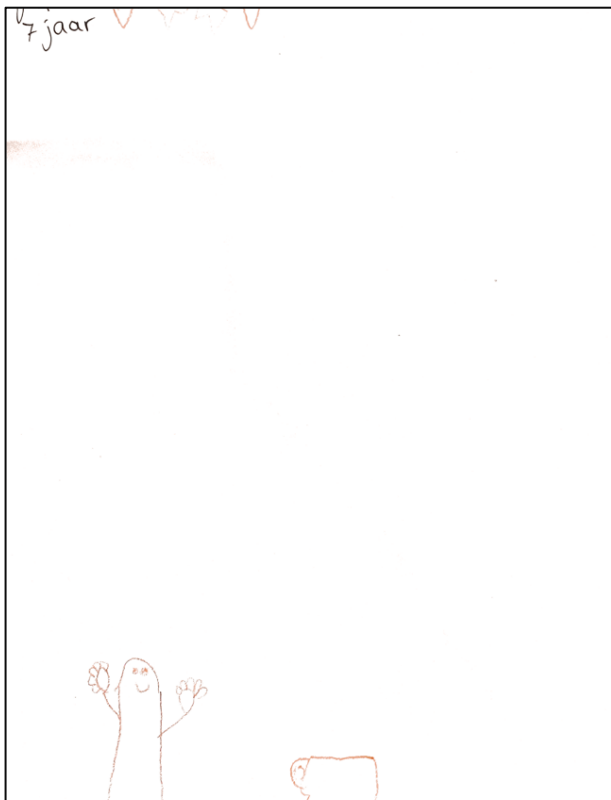

Figuur A7. Lotte's (8) zelfportret, met tranen op haar gezicht. Ze vertelde dat haar overgroot oma is overleden aan COVID-19. Op het toestemmingsformulier hadden de ouders van Lotte (8) aangegeven dat dit zo'n drie weken voordat het gesprek met Lieke plaatsvond gebeurd was. Ze zei het dode lichaam van haar oma gezien te hebben op de crematie. Lotte (8) had gehuild op de crematie. Tevens zei ze in het algemeen snel te moeten huilen als het over de dood ging. Ze kon niet goed uitleggen waarom, behalve dat ze 'niet goed tegen zielige dingen' kon.

De metafysische dood

Definitie: Tekeningen die religieuze of metafysische aan de dood gerelateerde thema's representeren. Voorbeelden hiervan zijn tekeningen die te maken hebben met bijna-dood ervaringen, het mysterie van de dood, het hiernamaals en personifiëring (Bonoti, Leonardi & Mastora, 2013).

Interview quote: “Omdat als ik naar, als het donker is dan ga ik altijd nog even naar buiten en dan ga ik even, dan wil ik gewoon even kijken of ik, m'n hond is ook overleden en dan ga ik, dan wil ik gewoon even kijken buiten of ik of ik gewoon sterren kan zien waar ze inzitten” (Joris, zeven jaar).

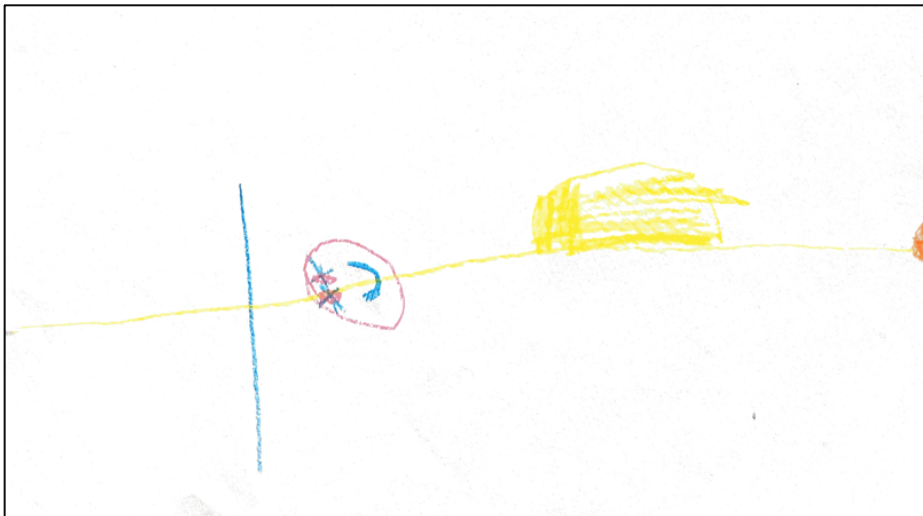
Figuur A8. Joris' (7) tekening van een sterrenlucht met daaronder zijn overleden opa en hond. Joris legde uit dat hij 's avonds vaak even naar buiten gaat om naar de sterren te kijken, omdat hij hoopt dat hij zijn opa en hond daar kan zien zitten. Joris vertelde dat zijn opa al gestorven was toen hij nog een baby was. Zijn hond was zo'n vier jaar geleden gestorven.

Bijlage B: tweede tekeningen

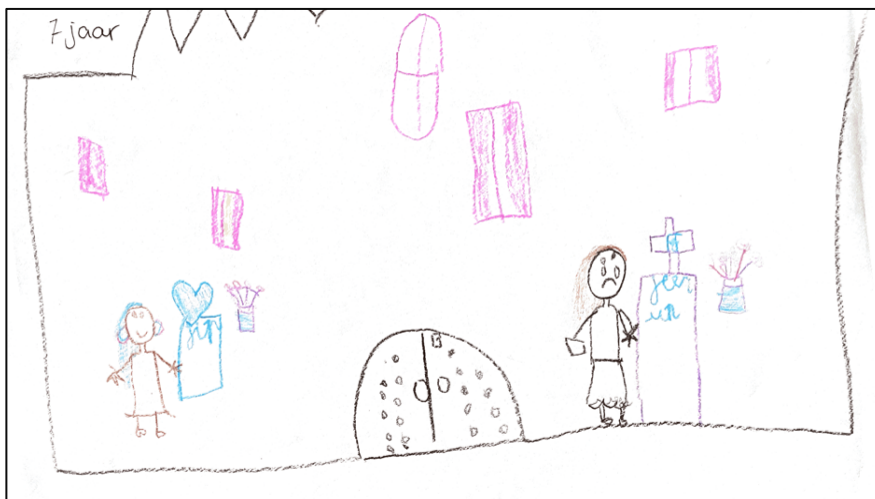
De biologische dood

Definitie: De dood wordt gerepresenteerd als een gewelddadige gebeurtenis, een momentopname, of een staat, zoals een begrafenis scene, een persoon in een kist of een begraafplaats (Bonoti, Leonardi & Mastora, 2013).

Interview quote: “Dit is tenminste wat er van je lichaam overblijft” (Daan, acht jaar).

Figuur B1. Sander's (7) tekening van 'een dood iemand'. De kruizen door de ogen moeten aangeven dat het subject dood is. Deze tekening doet sterk denken aan de illustratie van de dode Eend uit het prentenboek.

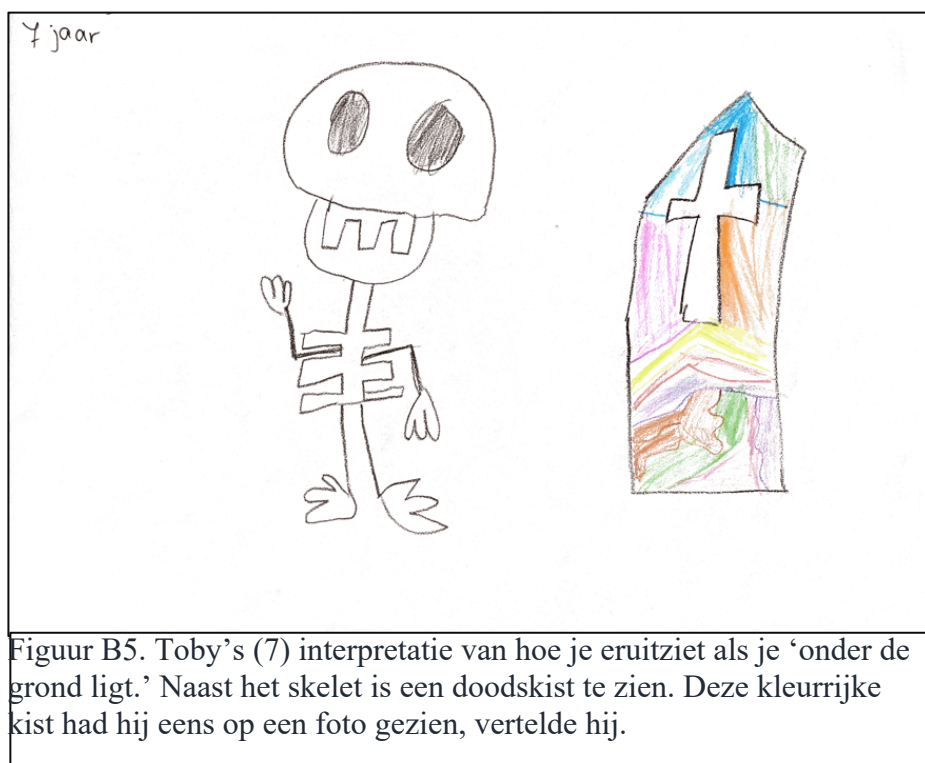
Figuur B2. Elise's (7) tekening van 'begravenissen' (vermoedelijk graven) en een kerk. Ook te zien is een 'begrafenis' met een kruis erop, omdat dit die van Jezus voor moest stellen, aldus Elise. Eén subject huilt. Elise legde uit dat dit is omdat het poppetje haar overleden vader mist. Het andere subject lacht. Dit poppetje zou blij zijn dat ze even naar de 'begrafenis' toe kon.

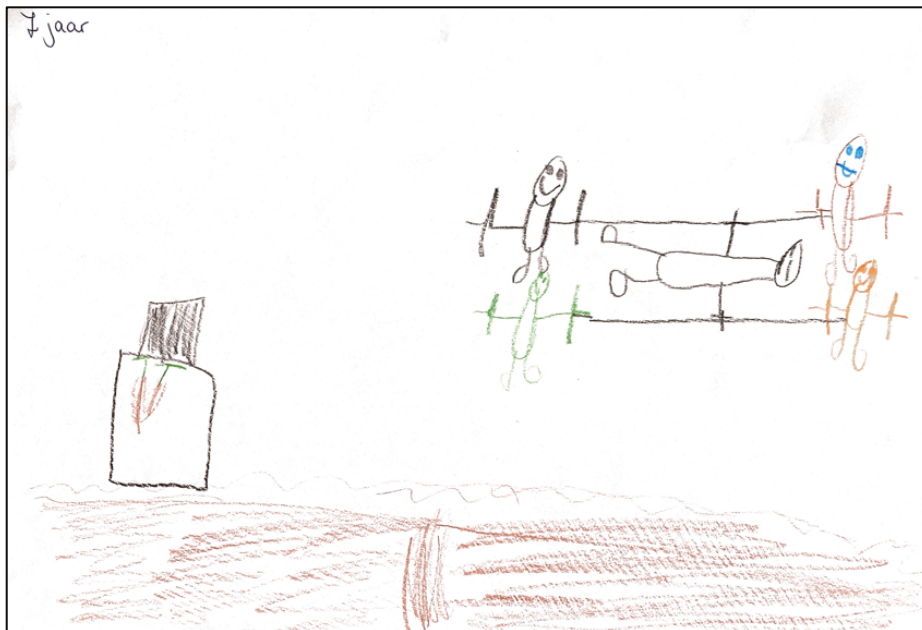
Figuur B3. Daan's (8) tekening van 'wat er van je lichaam overblijft,' ofwel een skelet. Omdat Daan de dood in eerste instantie sterk met verdriet leek te associëren, is het opvallend dat hij het concept 'dood' deze keer zo biologisch benaderde. Daarom vroeg de onderzoeker hem hoe hij zich voelde als hij aan de dood dacht. Als antwoord schreef hij 'SNIK' op het blaadje.

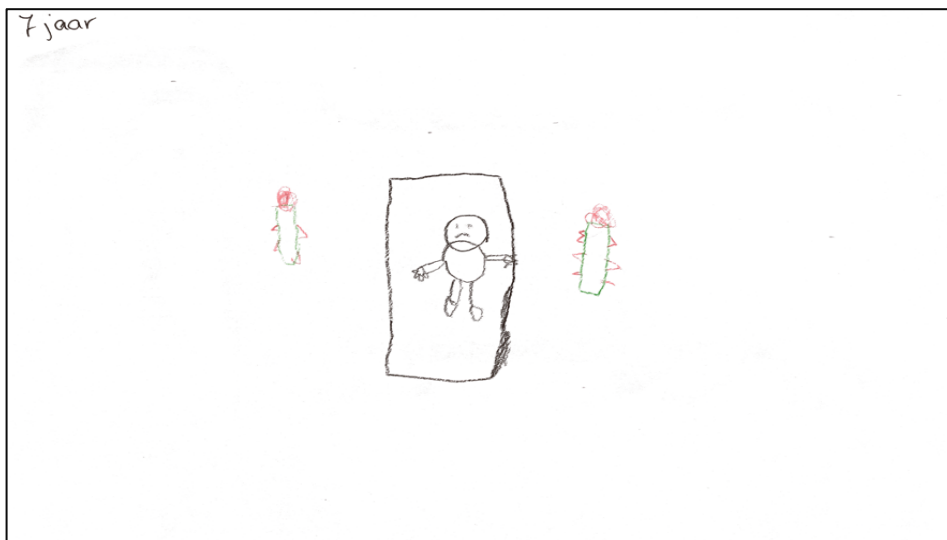
Figuur B4. Gwenn's (7) tekening van iemand die een hond begraaft. Het subject heeft de hond vast en een zandhoop naast zich. Het subject kijkt boos, "omdat hij niet wil dat zijn hondje dood is," aldus Gwenn. Ook zijn sterren te zien op de tekening, omdat volgens Gwenn dit is waar overleden dieren zich bevinden. Eén ster is dan ook 'onderweg' naar de hemel.

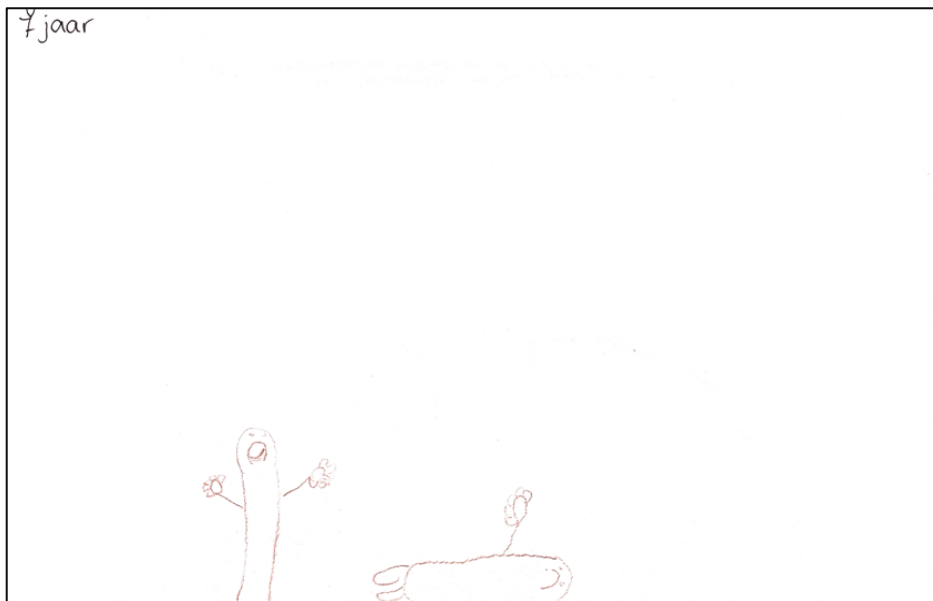
Figuur B5. Toby's (7) interpretatie van hoe je eruitziet als je 'onder de grond ligt.' Naast het skelet is een doods-kist te zien. Deze kleurrijke kist had hij eens op een foto gezien, vertelde hij.

Figuur B6. Stan's (7) tekening van wat vermoedelijk een begrafenis voor moest stellen. Hij legde uit dat het subject op 'een plank' ligt, die wordt gedragen door andere mensen. Op de tekening is ook 'de grond waar mensen liggen' te zien met bloemen en 'bordjes' erop. Stan zei dit alles wel eens in het echt gezien te hebben, toen hij met zijn oma mee moest. Hij zei zich niet te kunnen herinneren van wie de begrafenis was.

Figuur B7. Vincent's (7) tekening van iemand in een doods-kist. Naast de kist heeft hij twee rozen getekend. Op de vraag of het subject op de tekening verdrietig was, reageerde Vincent dat zijn mond eerder 'stillag'.

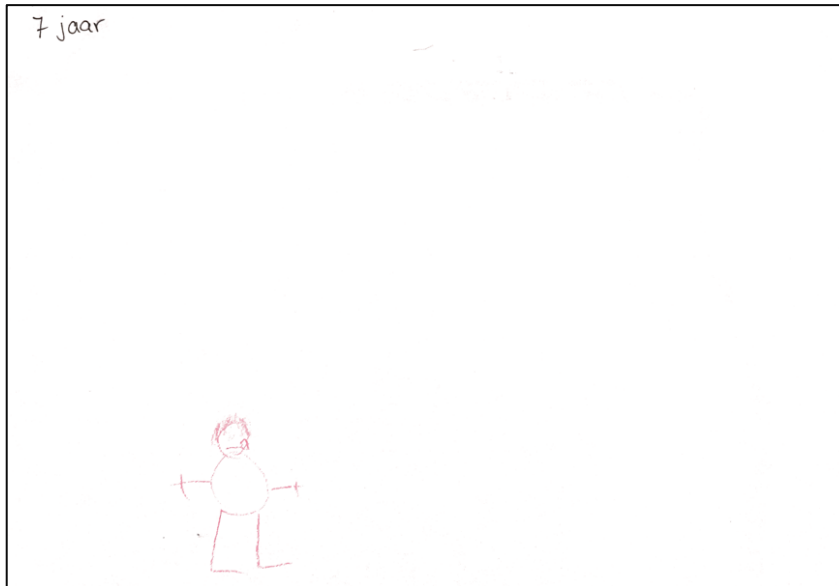

Figuur B8. Joris' (7) tekening van een dood persoon. Het subject ligt volgens Joris 'plat op de grond'. Hij legde uit dat hij een foutje had gemaakt door de hand omhoog te laten steken, omdat als je dood bent, je geen gewicht meer hebt en dus platligt. Het tafereel doet denken aan de illustratie behorende bij het moment waarop de Dood de gestorven Eend vindt in het prentenboek.

De psychologische dood

Definitie: Tekeningen die de emoties tonen die over het algemeen geassocieerd worden met de dood, zoals verdriet en gevoel van leegheid, of de mentale beelden die deze emoties oproepen (Bonoti, Leonardi & Mastora, 2013).

Interview quote: “Een poppetje die huilt [...] omdat er iemand dood is” (Benjamin, zeven jaar).

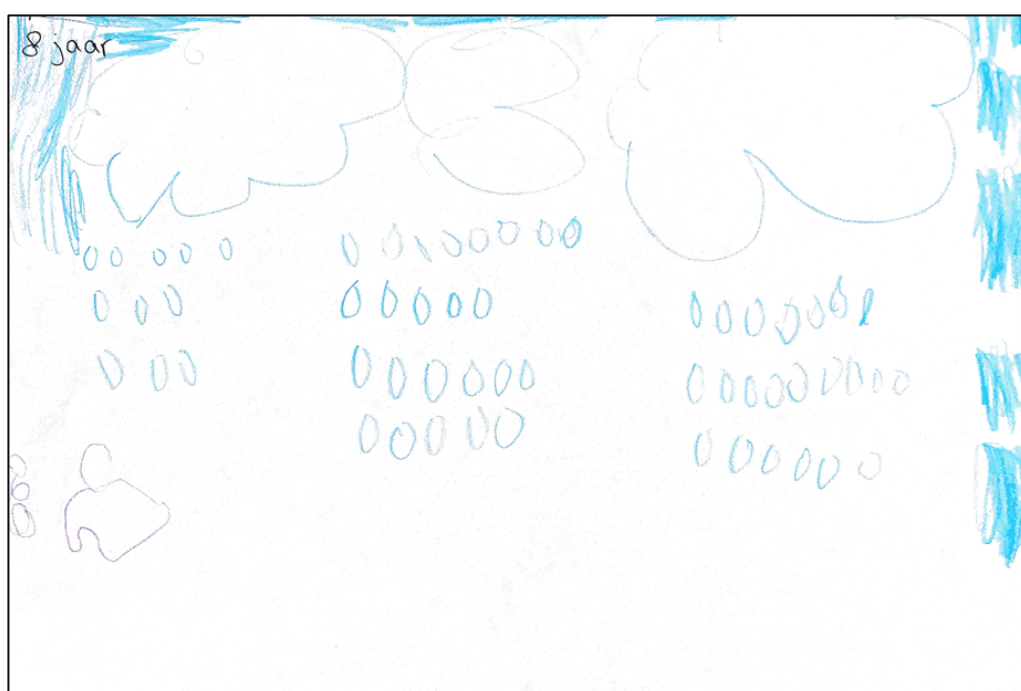

Figuur B9. Benjamin's (7) tekening van 'een poppetje die huilt'. De toelichting was dat het subject moest huilen omdat iemand overleden was. Dit vond hij 'niet leuk' omdat hij 'geen afscheid wilde nemen.'

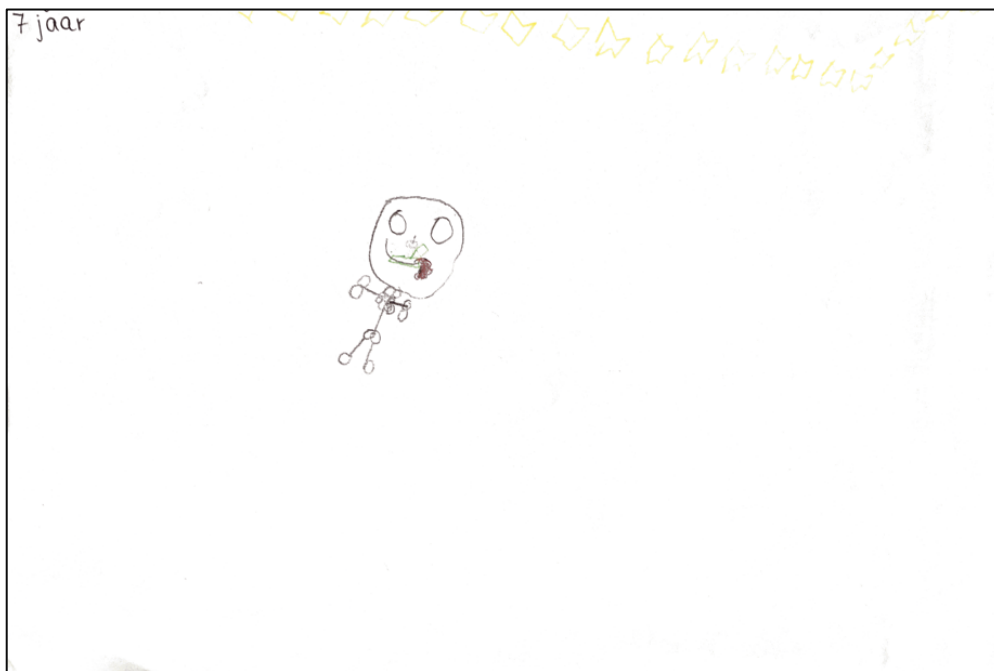
De metafysische dood

Definitie: Tekeningen die religieuze of metafysische aan de dood gerelateerde thema's representeren. Voorbeelden hiervan zijn tekeningen die te maken hebben met bijna-dood ervaringen, het mysterie van de dood, het hiernamaals en personifiëring (Bonoti, Leonardi & Mastora, 2013).

Interview quote: “Neus... skeletten neus.... En nou een roos.. Hebben we... Hier. Die hebben wij. Dan... De roos [...] Omdat de eend dood is [...] En omdat het best wel zielig is, dat heb je meestal als je dood bent” (Tim, zeven jaar).

Figuur B10. Lotte's (8) tekening van 'een lucht met wolken en geesten'. De druppels moeten regen voorstellen. Lotte vertelde dat geesten deze druppels wel voelen, maar dat ze niet op echte mensen lijken.

Figuur B11. Tim's (7) tekening van een skelet, ogenschijnlijk geïnspireerd door het personage 'de Dood' uit het prentenboek. Dit is te zien aan de roos die Tim in de mond van het subject heeft getekend. Tim legde uit dat hij een roos erbij tekende omdat de Eend overleden was. Boven het skelet heeft Tim sterren getekend, die volgens hem de hemel voor moesten stellen.

Bijlage C: Codeboek

Codeboek

- **Verdriet:** Wanneer de dood verdrietige gevoelens oproept: Ik ben nu allemaal druppels aan het maken [...] [Het poppetje moet huilen] omdat ik dat ook best wel vaak heb. Ja niet altijd.. Maar best wel vaak.”
- **Personifiëring** = Wanneer menselijke kenmerken worden toegekend aan de dood: “[Mensen vinden het moeilijk om over de dood te praten] omdat dat een heel eng skelet is.”
-
- **Geloof in hiernamaals** = Het idee dat er leven na de dood is: “Dat je naar de hemel gaat en dat je dan in sterretje verandert [...] Want er komen ook steeds meer sterren in de lucht.”
- **Toepasselijkheid** = Het begrip dat alles dat leeft, dood kan gaan: “Alle levende wezens [gaan dood] [...] ook virussen.”
- **Onomkeerbaarheid** = Het begrip dat de dood een permanente staat is: “Als je eenmaal dood bent, dan ben je voor altijd gewoon dood.”
- **Stilstand** = Het begrip dat het lichaam stopt met functioneren wanneer je doodgaat: “Nou die [je hart] gaat stilstaan [als je dood bent]. Die stopt met kloppen. Want zolang je hart blijft kloppen dan leef je.”
- **Causaliteit** = Het begrip dat de dood wordt veroorzaakt door het stoppen van het lichamelijk functioneren: “En zo ga je dan dood worden, als je niks meer samenwerkt.”
- **Onvermijdelijkheid** = Het begrip dat alle levende wezens uiteindelijk zullen sterven: “Je kan.. je kan op elk moment doodgaan.”
- **Reïncarnatie** = Het idee dat je na de dood terug tot leven kunt komen als een ander wezen: “Of... Sommige mensen zeggen ook, maar daar geloof ik ook wel een klein beetje in, dat je dan een bloem wordt.”
- **Schaamte om verdriet** = Wanneer huilen in het bijzijn van vreemden als ongepast wordt ervaren: “Ja. Want ik heb gewoon best wel een hekel aan huilen als er mensen bij zijn of ruzie is. En dan.. Daar heb ik echt wel een hekel aan zeg maar.”
- **Taboe** = Wanneer over de dood wordt gesproken als een onderwerp dat vermeden dient te worden: “Omdat anders gaan mensen huilen zeg maar en uhm.. Dat vinden ze dan niet leuk omdat te doen. En met andere mensen over te praten dat iemand dan dood is gegaan. Dat willen ze dan zeg maar liever niet zeggen.”
- **Herkenning** = Wanneer kinderen situaties uit het prentenboek kunnen relateren aan hun eigen ervaringen: “Dat was ook bij mijn oma. Toen lag ze ook helemaal stil maar toen lag ze zo: *gaat achteroverliggen met ogen dicht en handen over elkaar gevouwen*.”

- **Reactie op tekst** = Wanneer er op informatie vanuit de tekst ingegaan wordt: “Ik zou hem [de vijver] dan wel heel erg missen [...] M’n huis, m’n ouders.”
- **Reactie op beeld** = Wanneer er op informatie vanuit de illustraties ingegaan wordt: “Nou, hij krijgt hele grote ogen [...] Omdat hij zo’n doodshoofd heeft. Vindt hij denk ik eng. Daar schrok die wel van.”
- **Beschrijving onderzoeksgroep** = Achtergrondinformatie die relevant is bij het schetsen van de onderzoeksgroep: “Mijn oma en opa van mijn vader zijn dood. En eh, van mijn moeder zijn ze ook allebei doodgegaan.”
- **Afscheidsrituelen** = Rituelen omtrent het afscheid van een overleden persoon, zoals cremeren en begraven: “Nou zo’n plank waar een mens op ligt en die wordt naar de grond heen gebracht.”

Bijlage D: Informatiedocument school

INFORMATIEDOCUMENT EN TOESTEMMINGSVERKLARING SCHOOL

Uitleg onderzoek

Voor de master Communicatie en Beïnvloeding aan de Radboud Universiteit doe ik afstudeeronderzoek naar begripsvorming van de dood bij kinderen. In dit onderzoek wil ik kijken of een prentenboek over de dood een bijdrage zou kunnen leveren aan een beter begrip over de dood bij kinderen. Dit is belangrijk omdat ook jonge kinderen in aanraking kunnen komen met de dood. Tot ongeveer het tiende levensjaar is het voor een kind moeilijk te begrijpen wat het betekent als een mens of dier doodgaat. Resultaten van wetenschappelijk onderzoek bij jonge kinderen tonen aan dat als een kind begrijpt dat doodgaan een biologisch feit is, dit gepaard gaat met een afname van angst voor de dood. Het is daarom, ook al vinden veel volwassenen dit complex en emotioneel, van belang al op jonge leeftijd met kinderen over de dood te spreken.

Ik wil dit onderzoek uitvoeren bij kinderen van 7 of 8 jaar (groep 4). Kinderen zullen ongeveer 60 minuten uit de klas worden gehaald om individueel een tekening te maken, een prentenboekje te lezen en interviewvragen te beantwoorden. Dit alles moet begrip van de dood toetsen. Ik neem mijn eigen materialen mee. Wel heb ik een aparte, rustige ruimte nodig om de sessies uit te kunnen voeren.

Informatievoorziening

Ouders/verzorgers zullen via de verantwoordelijke leerkracht benaderd worden om deel te nemen aan het onderzoek. Zij krijgen een door mij opgestelde informatiebrief (digitaal) toegestuurd met daarin uitleg van het onderzoek. Door de daaraan toegevoegde toestemmingsverklaring te ondertekenen, gaan de ouders/verzorgers akkoord met deelname van hun kind(eren) en het maken van geluidsopnamen. Deelname is vrijwillig en deelnemers krijgen geen vergoeding.

Wat gebeurt er met de gegevens die we in dit onderzoek verzamelen?

De onderzoeksgegevens die we in dit onderzoek verzamelen, zullen door wetenschappers gebruikt worden voor datasets, artikelen en presentaties. De anoniem gemaakte onderzoeksgegevens zijn tenminste 10 jaar beschikbaar voor andere wetenschappers. Als we gegevens met andere onderzoekers delen, kunnen deze dus niet tot de deelnemers herleid worden.

In dit onderzoek worden geluidsopnames gemaakt. Deze opnames worden gebruikt voor letterlijke uitwerking en analyse van wat er is gezegd. Deze geluidsopnames kunnen (door de unieke stem) niet volledig anoniem gemaakt worden maar de uitgewerkte teksten zullen wél geanonimiseerd worden en zo worden opgeslagen op een veilige plaats. Na afloop van het onderzoek zullen deze audiobestanden worden verwijderd.

Nadere inlichtingen

Voor vragen of verdere informatie over het onderzoek kunt u contact opnemen met:

- Floortje Schuurmans, telefoon: +31683572439 e-mail: f.schuurmans@student.ru.nl
- Dr. Laurie Faro, telefoon: +31622406862, email: l.faro@let.ru.nl

Toestemming

Ik geef de onderzoeker(s) van de Radboud Universiteit toestemming het onderzoek uit te voeren op mijn school

Naam school/instelling

Naam en functie.....

Handtekening:.....

Datum:

Bijlage E: Informatiedocument ouders

Aan: ouders/verzorgers van kinderen uit groep 3/4/5 van Stichting Montessorischool Montijn

Nijmegen, 28 oktober 2020

INFORMATIEBRIEF OVER HET ONDERZOEK “PRENTENBOEKEN EN BEGRIPSVORMING VAN DE DOOD”

Verantwoordelijke onderzoeker: Dr. L.M.C. Faro

Uitvoerder van het onderzoek: Floortje Schuurmans (Master studente Communicatie en Beïnvloeding)

Geachte ouders/verzorgers,

In november 2020 voeren wij op de school van uw kind wetenschappelijk onderzoek uit. De schoolleiding heeft ingestemd met dit onderzoek. Wij vragen om deelname van uw kind. Meedoen is vrijwillig. Om mee te doen is schriftelijke toestemming nodig.

Voordat u beslist of u uw kind wilt laten meedoen aan dit onderzoek, krijgt u uitleg over wat het onderzoek inhoudt. Lees deze informatie rustig door en vraag de onderzoeker uitleg als u vragen heeft.

Beschrijving en doel van het onderzoek

In dit onderzoek willen we kijken of een prentenboek over de dood een bijdrage zou kunnen leveren aan een beter begrip over de dood bij kinderen. Dit is belangrijk omdat ook jonge kinderen in aanraking kunnen komen met de dood. Tot ongeveer het tiende levensjaar is het voor een kind moeilijk te begrijpen wat het betekent als een mens of dier doodgaat. Resultaten van wetenschappelijk onderzoek bij jonge kinderen tonen aan dat als een kind begrijpt dat doodgaan een biologisch feit is, dit gepaard gaat met een afname van angst voor de dood. Het is daarom, ook al vinden veel volwassenen dit complex en emotioneel, van belang al op jonge leeftijd met kinderen over de dood te spreken.

Wat wordt er van uw kind verwacht?

Het onderzoek bestaat uit twee onderdelen: het lezen van een prentenboek en het maken van een tekening. Tijdens deze activiteiten zal uw kind vragen voorgelegd krijgen. Uw kind wordt op een afgesproken datum en tijdstip apart genomen naar een rustige plek in de school (u wordt via de mail op de hoogte gebracht van de datum en tijd van het onderzoek). In totaal zal het onderzoek ongeveer een uur duren.

Lezen prentenboek “de Eend, de Dood en de Tulp”

Als eerste wordt uw kind voorgelezen uit het voor deze studie geselecteerde prentenboek “de Eend, de Dood en de Tulp” van Wolf Erlbruch. Dit gaat over een eendje die kennismaat met ‘de Dood’, waarna ze met ‘de Dood’ gaat spelen en bevriend raakt. Op een dag wordt het eendje niet meer wakker en zwaait ‘de Dood’ haar uit. Tijdens het voorlezen zal de onderzoeker vragen stellen over de gebeurtenissen in het prentenboekje. Deze vragen zijn bedoeld om begrip van de dood te toetsen.

Tekening maken

Vervolgens zal uw kind gevraagd worden om een tekening te maken over de dood. Terwijl uw kind de tekening maakt, zal de onderzoeker wederom vragen stellen die doodsbegrip toetsen. De tekeningen worden later geanalyseerd om inzicht te krijgen in de verschillende associaties die de dood oproept bij jonge kinderen.

Wat betekent het dat uw kind meedoet aan deze studie?

In de huidige situatie rond de uitbraak van het Corona virus kunnen wij ons voorstellen dat een gesprek over de dood emoties met zich mee kunnen brengen. We zijn ons daar terdege van bewust. We kunnen ons voorstellen dat erover praten met een onbekende emotioneel belastend kan zijn voor uw kinderen. Daar hebben we uiteraard alle begrip voor en houden we uiteraard rekening mee.

Aan de andere kant is het ook mogelijk dat uw kinderen er behoefte aan hebben om juist op dit moment hun ervaringen met ons te delen. Misschien omdat uw kind er vol van is, en erover vertellen soms ook kan helpen en zou kunnen leiden tot een beter begrip van de dood bij uw kind.

Vrijwilligheid

Uw kind doet vrijwillig mee aan dit onderzoek. Dit houdt in dat uw kind op elk moment tijdens het onderzoek zijn/haar deelname kan stopzetten en toestemming kan intrekken. Uw kind hoeft niet aan te geven waarom hij/zij stopt. U kunt tot twee weken na deelname ook de onderzoeksgegevens en persoonsgegevens van uw kind laten verwijderen. Dit kunt u doen door een mail te sturen naar de begeleider van de onderzoeker: l.faro@let.ru.nl.

Wat gebeurt er met de gegevens van mijn kind?

De onderzoeksgegevens die we in dit onderzoek verzamelen, zullen door wetenschappers gebruikt worden voor datasets, artikelen en presentaties. De anoniem gemaakte onderzoeksgegevens zijn tenminste 10 jaar beschikbaar voor andere wetenschappers. Als we gegevens met andere onderzoekers delen, kunnen deze dus niet tot uw kind herleid worden.

In dit onderzoek worden geluidsopnames gemaakt. Deze opnames worden gebruikt voor letterlijke uitwerking en analyse van wat er is gezegd. Deze geluidsopnames kunnen (door de unieke stem) niet volledig anoniem gemaakt worden maar de uitgewerkte teksten zullen wél geanonimiseerd worden en zo worden opgeslagen op een veilige plaats. Na afloop van het onderzoek zullen deze audiobestanden worden verwijderd.

U krijgt van ons een formulier waarop u toestemming voor het maken en gebruiken van deze opnames kunt aangeven.

Voor de interne administratie van dit onderzoek zijn ook persoonsgegevens nodig, zoals naam en geboortedatum van de deelnemers. Deze gegevens zijn alleen toegankelijk voor de onderzoeker en de gegevensbeheerder.

We bewaren alle onderzoeks- en persoonsgegevens op beveiligde wijze volgens de richtlijnen van de Radboud Universiteit.

Heeft u vragen over het onderzoek?

Als u meer informatie over het onderzoek wilt hebben, kunt u contact opnemen met Laurie Faro, e-mail: l.faro@let.ru.nl

Ethische toetsing en klachten

Dit onderzoek is goedgekeurd door de Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen van de Radboud Universiteit (ETC-GW dossier 2020-9339)

Heeft u klachten over het onderzoek, dan kunt u contact opnemen met de verantwoordelijke onderzoeker.

Ook kunt u een klacht indienen bij de secretaris van de Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen Radboud Universiteit (etc-gw@ru.nl).

Voor vragen over de verwerking van gegevens in dit onderzoek kunt u contact opnemen met:
dataofficer@let.ru.nl

Toestemmingsverklaring

Als u akkoord gaat met deelname van uw kind aan dit onderzoek, vragen we u bijgevoegde toestemmingsverklaring te ondertekenen en op te sturen naar f.schuurmans@student.ru.nl

Door uw schriftelijke toestemming geeft u aan dat u de informatie heeft begrepen en instemt met deelname aan het onderzoek.

Bijlage F: Toestemmingsformulier ouders

Naam onderzoek: Prentenboeken en begripsvorming van de dood

Verantwoordelijke onderzoeker: Dr. L.M.C. Faro

Verklaring ouder/voogd

Ik heb uitleg gekregen over het doel van het onderzoek. Ik heb vragen mogen stellen over het onderzoek. Ik begrijp dat ik op elk moment tijdens het onderzoek de deelname van mijn kind mag stopzetten. Ik begrijp hoe de gegevens van het onderzoek bewaard zullen worden en waarvoor ze gebruikt zullen worden. Ik stem in met deelname van mijn kind aan het onderzoek, zoals beschreven in het informatiedocument.

Toestemming audio-/video opnamen

Ik geef toestemming om (s.v.p. aankruisen wat van toepassing is):

Ja Nee

☐ ☐

geluidsopnamen van
mijn kind te maken voor dit onderzoek en deze opnames op te slaan volgens de
geldende regels van de Radboud Universiteit

☐ ☐ de geluidsopnamen uit te schrijven (transcriptie)

☐ ☐ de anoniem gemaakte transcripten te gebruiken voor wetenschappelijk onderzoek

overige opmerkingen:

.....
.....

Naam:
deelnemer:.....

Relatie tot de

Handtekening: Datum:
.....

Verklaring uitvoerend onderzoeker

Ik verklaar dat ik de hierboven genoemde ouder/voogd juist heb geïnformeerd over het onderzoek en dat ik mij houd aan de richtlijnen voor onderzoekers zoals verwoord in het protocol van de Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen.

Naam: Floortje Schuurmans

Handtekening:

Datum: 28-10-2020

Bijlage G: Topiclijst

Topiclijst

1. Voorbeeldvragen over het prentenboek:
 - “Wat vind je van hoe de Eend eruitziet?”
 - “Wat vind je van hoe de Dood eruitziet?”
 - “Hoe kijkt de Eend op dit plaatje?”
 - “Hoe kijkt de Dood op dit plaatje?”
 - “Vind je de Dood aardig overkomen? Waarom wel/niet?”
 - “Waarom denk je dat de Eend hier kippenvel krijgt?”
 - “Waar zijn de Eend en de Dood nu?”
 - “Wat vind je van dit plaatje?”
 - “Wat zie je gebeuren op dit plaatje?”
 - “Waarom denk je dat de Eend en de Dood dit doen?”
 - “Wat denk jij dat er met eenden gebeurt nadat ze overleden zijn?”
 - “Denk jij dat de Eend nog terug naar de vijver kan als ze dood is?”
 - “Denk jij dat de Eend heimwee naar de vijver kan krijgen als ze dood is?”
 - “Waar gaat de Eend naartoe op het einde?”
2. Voorbeeldvragen voor tijdens het tekenen:
 - “Wat komt er in je op als je dit plaatje ziet, zou je dat kunnen tekenen?”
 - “Kun je uitleggen wat je aan het tekenen bent?”
 - “Waarom heb je besloten om dit te tekenen?”
 - “Ken je iemand die dood is gegaan?”
 - “Heb je wel eens eerder over de dood gepraat?”
 - “Hoe vind je het om over de dood te praten?”